

**T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**IRAK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN DOĞU SİYASETİ
(Yüksek Lisans Tezi)**

**Hazırlayan
Mustafa SOLAK**

**Danışman
Dr. Öğretim Üyesi Kader ALTIN**

Haziran 2022, ERZİNCAN

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Mustafa SOLAK

T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Anabilim Dalı : Tarih

Program Adı : Orta Çağ Tarihi

Tez Başlığı : Irak Selçuklu Devleti'nin Doğu Siyaseti

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının a) Giriş, b) Ana bölümler ve c) Sonuç kısımlarından oluşan (Kapak, Ön söz, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) toplam sayfalık kısmına ilişkin/...../2022 tarihinde **IThenticate/Turnitin** intihal programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre tezin benzerlik oranı: dir.

Filtrelemeye **alıntılar ve kaynakça dâhil** edilmiştir. Filtrelemede **yedi (7) kelimeden daha az** örtüşme içeren metin kısımları hariç tutulmuştur.

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez İntihal Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmasının herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespit edilmesi durumunda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim. / / 2022

Danışman: Dr. Öğretim Üyesi Kader ALTIN

Öğrenci: Mustafa SOLAK

KILAVUZA UYGUNLUK

“İrak Selçuklu Devleti’nin Doğu Siyaseti” başlıklı Yüksek Lisans Tezi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan

Mustafa SOLAK

Danışman

Dr. Öğretim Üyesi Kader ALTIN

Tarih ABD Başkanı

Prof. Dr. Abdülkadir GÜL

KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Dr. Öğretim Üyesi Kader ALTIN danışmanlığında **Mustafa SOLAK** tarafından hazırlanan “**Irak Selçuklu Devleti’nin Doğu Siyaseti**” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı’nda **Yüksek Lisans** tezi olarak kabul edilmiştir.

01/06/2022

JÜRİ:

Danışman : Dr. Öğretim Üyesi Kader ALTIN

Üye : Dr. Öğretim Üyesi Kemal TAŞÇI

Üye : Prof. Dr. Abdullah KAYA

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulu'nun / / 2022 tarih ve sayılı kararı ile onaylanmıştır.

... / ... / 2022

Doç. Dr. Necdet TOZLU

Enstitü Müdürü

ÖN SÖZ

Ortaçağ Türk-İslâm tarihinin önemli zaman dilimlerinden biri olan 11.ve 12.yüzyıllar gerçekten de büyük dönüşüm ve değişimlerin hükümlan olduğu devirlerdi. Nitekim Türklerin; 9.yüzyılın başlarından itibaren toplu ihtidalar ile İslâmiyet'i tercih etmeleri, Abbasi Hükümeti'nin siyasi ve askeri teşkilatında mühim vazifelere getirilmeleri ve akabinde muazzam kitleler şeklinde Batıya doğru vuku bulan göçleri sadece Türk tarihini değil; İran, Arap, Kafkas ve Avrupa tarihlerini de doğrudan etkilemiştir. Oğuzların oldukça tesirli olan mevcut göç hareketi; Türklere İran, Irak, Ortadoğu ve Anadolu gibi dünyanın merkezî coğrafyalarını idare etme fırsatı vermişti. Henüz yerleşik hayata geçmiş ve yeni bir dini tercih etmiş olan Oğuzların; uzun zamanlar, oldukça kritik ve nispeten entelektüel olan bu sahalarda iyi bir idare tesis etmeleri, takdire ve dikkate şayan bir durumdur. Oğuzların bu başarısını, Türklerin kadim devlet idaresinde aramak doğru olacaktır. Biz de tezimizde, mezkûr dönemleri aydınlatmış olan müverrihlerden istifade etmek sureti ile bu dönemlerin siyasi ve toplumsal vaziyetine farklı bir bakış açısı sunmaya gayret ettik. Özellikle Irak Selçuklu Devleti'nin, en azından kendi sahasında, siyasi, içtimai ve ekonomik olarak nasıl bir rol oynadığını izah etmeye çalıştık. Oldukça kaotik ve değişken bir vaziyet arz eden Irak sahasında ve çevre coğrafyalarda, Irak Selçuklularının nasıl bir tesir uyandırdığı hususu araştırmamızın ana meselesidir. Araştırmamızda muasır ve ana kaynak olan eserler; meselenin açığa kavuşmasında mühim bir yol gösterici olmakla birlikte, çağımızın merhum ve hayatta olan mühim tarihçilerinin eserlerinden de istifade etme gayreti içinde olduk. 'Irak Selçuklu Devleti'nin Doğu Siyaseti' başlıklı araştırmamızda farklı bir bakış açısı meydana getirmiş olmamız bizleri mutlu edecektir.

Tezimin hazırlanmasında birçok zaman kıymetli vakitlerini bana ayırarak, yardımını daima gördüğüm ve samimiyetini hissettiğim Danışman Hocam Dr. Öğretim Üyesi Kader ALTIN'a ve teknik konuda yardımını esirgemeyen okulumuz Bilişim Teknolojileri öğretmeni Hakan İBİLİ'ye teşekkürü bir borç bilirim.

Mustafa SOLAK, Erzincan, 2022

IRAK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN DOĞU SİYASETİ

Mustafa SOLAK

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi,

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi, Haziran 2022

Danışman: Dr. Öğretim Üyesi Kader ALTIN

ÖZET

Tüm kurum ve kuruluşları ile Büyük Selçuklu Devleti'nin bir parçası olarak ortaya çıkan Irak Selçuklu Devleti, Türk-İslâm tarihinin isminden söz ettiren siyasi organizasyonlarından biri olmuştur. Özellikle kurulduğu bölgelerin kritik mahiyette olması Irak Selçuklu Devleti'nin önemini daha da artırmıştır. Irak Selçuklu Devleti'nin, Türk tarihinde güçlü bir siyasi vaziyete erişememesi, Irak Selçuklularının birçok devlet ve siyasi güç ile doğrudan temas etmesine sebep olmuştur. Irak Selçuklularının; Abbasiler, Büyük Selçuklu ve Atabeyliklerin siyasi macerasına bağlı bir mevcudiyet arz etmesi, onların müstakil ve bağımsız bir karakterde olmadığını bizlere göstermektedir. Özellikle Büyük Selçuklu Devleti'nin inkırazı ile birlikte, birçok siyasi organizasyon meydana gelmiş ve bu güçlerin siyasi sorumlulukları da pekâla artmıştır. Irak Selçuklu Devleti'nin stratejik vaziyeti göz önüne alındığında, onların bu siyasi sorumluluğu hakkı ile ifa edemediğini anlamaktayız. Nitekim Irak sahasında güçlü bir Türk-İslâm iktidarına ihtiyaç vardı. Mevcut siyasi boşluğun doldurulması hususunda en önemli adaylardan biri olan Irak Selçuklu Hükümeti, oldukça zayıf bir siyasi pozisyonda kalmıştır.

Abbasi Devleti'nin siyasi olarak denetim altında olduğu dönemlerde, Irak Selçuklu Devleti'nin bu zayıf vaziyeti Abbasileri oldukça rahatlatmış olmalıdır. Abbasilerin özellikle 12.yy'ın ortalarından itibaren, Irak sahasında dengeleri değiştiren bir aktör olarak ortaya çıkmaları tesadüfî değildir. Nitekim Sultan Mesud'un vefatı ve Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılması; Abbasilerin Irak siyasetindeki nüfûzunu oldukça artırmıştır. Bu durum Irak Selçuklu Devleti'nin tüm siyasi ilişkilerinde belirleyici bir rol oynamıştır. Irak Selçuklu Devleti'nin siyasetinde Atabeylikler, Batınî faaliyetleri, Gürcüler ve Harezmşahlılar gibi etkenler de rol oynamıştır ki, bu etkenler konumuzun gelişim kısmında izah edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Irak Selçuklu, Otorite, Siyasi İlişkiler.

THE EAST POLICY OF THE SELJUK STATE OF IRAQ

Mustafa SOLAK

Erzincan Binali Yıldırım University,

Institute of Social Sciences

Department of History Sciences

Master's Thesis, June 2022

Supervisor: Assist Prof. Dr. Kader ALTIN

ABSTRACT

The Seljuk State of Iraq, which emerged as a part of the Great Seljuk State with all its institutions and organizations, became one of the political organizations that made a name for itself in the Turkish-Islamic history. In particular, the critical nature of the regions in which it was established further increased the importance of the Seljuk State of Iraq. The failure of the Seljuk State of Iraq to reach a strong political position in Turkish history has caused Iraqi Seljuks to have direct contact with many states and political forces. The existence of the Iraqi Seljuks depending on the political adventure of the Abbasids, Great Seljuks and Atabeyliks shows us that they do not have a detached and independent character. Especially with the collapse of the Great Seljuk State, many political organizations have emerged and the political responsibilities of these powers have also increased. Considering the strategic situation of the Seljuk State of Iraq, we understand that they could not fulfill this political responsibility properly. As a matter of fact, there was a need for a strong Turkish-Islamic government in the field of Iraq. The Government of Seljuk State of Iraq, which is one of the most important candidates in filling the current political vacuum, remained in a very weak political position.

During the periods when the Abbasid State was under political control, this weak state of the Seljuk State of Iraq must have relieved the Abbasids. It is not a coincidence that the Abbasids emerged as an actor that changed the balance in the Iraqi field, especially from the middle of the 12th century. As a matter of fact, the death of Sultan Mesud and the collapse of the Great Seljuk State greatly increased the influence of the Abbasids in Iraqi politics. This situation played a decisive role in all the political relations of the Seljuk State of Iraq. Factors such as Atabeyliks, Batini activities, Georgians and Khwarazmshahs also played a role in the politics of the Seljuk State of Iraq, which these factors are explained in the development part of our subject.

Keywords: Iraqi Seljuk, Authority, Political Relations

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK.....	i
TEZ ÖZGÜNLÜK SAYFASI.....	ii
KILAVUZA UYGUNLUK	iii
KABUL VE ONAY TUTANAĞI	iv
ÖN SÖZ.....	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER	viii
SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1.1 Irak Selçuklu Devleti'nin Teşekkülü Meselesi	4
1.2 Selçukluların Türk-Cihan Hâkimiyeti Telakkisi, Selçuklu Hanedanının Fazileti	6
1.3 Irak Selçuklu Devleti'nde İktidar Mücadeleleri Meselesi	9
1.4 Irak Sultanlarının Kişisel ve Yöneticilik Özellikleri, Sultanların Saltanat Sürelerinin İç ve Dış Siyasi Faktörler İle İlişkisi.....	12

İKİNCİ BÖLÜM

2.1. Irak Selçuklu Devleti'nin Komşu Devletler ve Diğer Siyasi Organizasyonlar İle İlişkileri	18
2.1.1 Irak Selçuklu-Abbasi İlişkileri	19
2.1.2. Irak Selçuklu-Büyük Selçuklu İlişkileri.....	25

2.1.3 Irak Selçuklu-Atabeylikler İlişkileri	29
2.1.4. Irak Selçuklu- Eyyûbiler İlişkisi.....	34
2.1.5. Irak Selçuklu-Gürcüler İlişkisi	38
2.1.6. Irak Selçuklu-Harezmşah İlişkileri	42
2.1.7. Irak Selçuklu Devleti'nin Batınîler İle Mücadelesi Meselesi	46

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.1. Irak Selçuklu Devleti'nin Doğu Siyasetine Tesir Eden Siyasi Olaylar.....	54
3.1.1.Save Harbi (1119).....	54
3.1.2 Dinever Savaşı(1132).....	55
3.1.3.Katvan Savaşı (1141)	56
3.1.4. İmameddin Zengi'nin Haçlılar ile Mücadeleleri	57
3.2. Irak Selçuklu Devleti'nin Merkezi Otorite Sorunu	58
3.3. Irak Selçuklu Siyaseti Çerçevesinde Şekillenen Denge Politikası	61
3.4. Irak Selçuklu Devleti'nin Yıkılma Süreci	64
3.5. Irak Selçuklu Devleti'nin Yıkılmasının, Devletin Hâkim Olduğu Yerlerdeki Siyasi ve İctimai Tesiri	68
3.6. Irak Selçuklu Devleti'nde Sosyal ve Ekonomik Durum; İktidar-Halk İlişkileri	71
SONUÇ.....	73
KAYNAKÇA.....	75
ÖZGEÇMİŞ.....	80

SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ

TDV : Türkiye Diyanet vakfı Yayınları

ÇEV. : Çeviren

TTK : Türk Tarih Kurumu

MEB : Milli Eğitim Bakanlığı

C. : Cilt

HZ. : Hazreti

B. : Bin

YAY. : Yayınlayan

GİRİŞ

Büyük değişim ve dönüşümlerin merkezi olan Ortadoğu coğrafyası, 12.asırda oldukça hareketli bir siyasi vaziyet arz etmekteydi. Oğuzların tesis ettiği Büyük Selçuklu Devleti, hâkim olduğu geniş ve kozmopolit coğrafyalar ile birlikte dünyanın merkezi sahalarını idare etme fırsatı yakalamıştır. Bununla birlikte hâkim olunan sahaların idare edilmesi keyfiyeti, birçok değişken siyasi denklemleri de içinde barındırmıştır. Büyük Selçuklu Devleti esas itibarı ile günümüz Ortadoğu sınırlarına hükmetse de, Selçukîlerin siyasi etki alanının Orta Asya steplerine kadar uzandığını anlamaktayız. Büyük Selçuklu Devleti'nin doğrudan idare ettiği bölgelerden biri de Irak sahasıydı. Fakat o devirlerdeki Irak sınırlarının, günümüz Irak sınırları ile büyük ölçüde benzeşmediği de görülmektedir. Irak Selçuklu Devleti, Büyük Selçuklu idaresinin siyasi meyvesi olarak tarih sahnesine çıkmış bir Türk-İslâm devletidir. Diğer bir deyişle o zamanın Türk siyasi anlayışı, Irak Selçuklu Devleti'nin doğmasında önemli bir rol oynamıştır. Irak sahasının 12.asırdaki sınırlarının tespiti konumuzun aydınlatılması için manidar olacaktır.

Önemli ölçüde Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı olarak mevcudiyetini devam ettiren Irak Selçuklu Devleti, özellikle Büyük Selçuklu iktidarının Ortadoğu hâkimiyeti açısından büyük önem arz ediyordu. Irak Selçukluları, belki Türk tarihinin en geniş sınırlarına sahip devletlerinden biri olmasa da onların, hâkim olduğu sahalar açısından, jeopolitik ve siyasi bir ehemmiyeti vardı. Irak Selçuklu Devleti toprakları, Azerbaycan'dan Irak'a kadar uzanıyordu ki bu topraklar; batıda Anadolu, güneyde Mezopotamya-Ortadoğu bağlantısını sağlıyordu. Sultan Sencer'in; Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'a iktâ olarak verdiği topraklar arasında Horasan'dan Anadolu ve Şam'a kadar olan sahalar vardır ki, bu sınırlar; “*Hemadan, İsfahan, Irak-ı Acem, Kirman, Fars, Huzistan, Irak-ı Arab, Azerbaycan, Ermeniyye, Diyar-ı Bekir, Musul, Elcezire ve Diyar-ı Muzar(Harran muhiti) ve Diyar-ı Rebi'a sınırlarını içine alıyordu.*¹” Irak Selçuklu Devleti'nin hâkim olduğu bölgeleri üç kısımda inceleyebiliriz.

Birinci kısım; İsfahan ve başşehir Hemedan merkez bölgesi olmak üzere Irak-ı Acem arazisi.² Bu bölge su bolluğu ve İpek Ticaret Yolları üzerinde olması nedeni ile oldukça önemliydi. İbn-i Havkal'ın “*Suret-el Arz*” adlı eserinde “*Huzistan*” adı ile geçen

¹ Mehmet Altay Köymen, “*Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2017), 12.

² Hüseyin Kayhan, “Irak Selçuklularında Sosyal, Ekonomik ve Kültürel ve Dinî Yapı Hakkında”, *Cihannüma*, IV/2 (2018): 2.

bu bölgenin doğusunda, Fars ve İsfahan'ın olduğu ve bu bölgenin her tarafının ovalık, akarsuyu bol olan bir yer olduğu da belirtilmektedir.³ ”*Bu bölgede suyun donduğu, karın yağdığı ve hurmanın bulunmadığı hiçbir yer yoktur*”⁴ denilerek, Irak-ı Acem bölgesinin iklim özellikleri hakkında nispeten ayrıntılı bilgiler de verilmektedir. Günümüzde İran sınırlarında yer alan tarihî kent İsfahan da, özellikle Ortaçağ İslâm dünyasında ticari ve siyasi nitelikleri ile ön plana çıkmıştı. İsfahan “Nısf-ı Cihan” sıfatı ile nitelendirilmişti.

İkinci kısım; merkezi Bağdat olan Irak-ı Arap bölgesi de Irak Selçuklu coğrafyası sınırlarındaydı. Bağdat, Orta Zamanlarda oldukça önemli bir vaziyet arz etmektedir. Bağdat, Abbasi Hilafeti zamanında inşa edildiğinden beri, gerek ticaret yollarına ve gerekse önemli su kaynaklarına yakınlığından dolayı cazibedar bir merkez hüviyetinde idi. Bağdat tüm bunlarla birlikte Orta Zamanların en önemli bilim merkezi olma özelliğini zaman içinde hakkı ile kazanmıştı.⁵ Ayrıca Bağdat'ın Müslümanlar tarafından inşa edilmesi, şehre bir İslâm kenti kimliği de kazandırmıştı. Ancak Abbasiler ile Türklerin; Emevi iktidarından sonra, siyasi ve askeri alanda yakınlaşması, Türkleri İslâm dünyasında siyasi bir güç olarak ortaya çıkarmıştır. Özellikle Türklerin Abbasi idaresinde ve askeri komutasında önemli vazifeler alması, akabinde Bağdat yakınlarında Türkler için Samerra kentinin inşa edilmesi; Bağdat'ın siyasi konumunda değişimine yol açmıştır. Özellikle Tuğrul Bey'in Bağdat Seferiyle, Merkez-i Hilafet olan Bağdat Büveyhî baskısından kurtulmuştur.⁶ Bununla birlikte Bağdat, siyasi olarak Türk tesirine açık hale gelirken; İslâm dünyasında da Türk adı daha çok duyulmaya başlamıştır. Tuğrul Bey, Bağdat'ı her ne kadar Büveyhî baskısından kurtarsa da, Arapların ve İranlıların bu seferi memnuniyetle karşılamadıkları anlaşılmaktadır. Öyle ki seferden hemen sonra Bağdat ahalisi ile Türk askeri arasında sorunların yaşandığından ve bu sorun için Halife'nin Tuğrul Bey'e elçi gönderdiğinden bahsedilmesi bu görüşü desteklemektedir.⁷ Her ne kadar Abbasi Hilafetinin, teşkilatını ve otoritesini tesis etmesinde Türklerin etkisi inkâr edilemez edilemese de, Türklerin İslâm dünyasında ön plana çıkması Hilafet âleminde

³ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017), 232.

⁴ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, 233.

⁵ Sefer Turan, “Fuat Sezgin İle Bilim Tarihi Sohbetleri” (İstanbul: Pınar Yayınları, 2021), 118.

⁶ Faruk Sümer, “Tuğrul Bey”, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41:345.

⁷ İbnü'l Cevzî, *El Muntazam Fî Târîhi'l- Ümem'de Selçuklular*, çev. Ali Sevim, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 25.

rahatsızlık meydana getirmişti.⁸ Irak Selçuklu iktidarına Abbasilerin devamlı müdahil olması, bu rahatsızlığın sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Üçüncü kısım; Irak Selçuklu idaresinin kuzey sınırı olan Azerbaycan bölgesinde yoğun olarak Türkmen nüfusu bulunmaktaydı.⁹ Özellikle Gürcü akınlarına yakın bir konumda olan bu sahada, vezir ve emirlere bağlı Türkmen boy beyleri etkili bir konumdaydı.¹⁰ Azerbaycan sahasının, Anadolu ve Kafkaslar arasındaki Türkmen göçlerinin güzergâhında olduğu da bilinmektedir. Ayrıca bu bölgenin merkez Hemedan'dan uzak bir sahada olması, Azerbaycan bölgesinin idaresini zorlaştırmış olmalıdır. Bu yüzden bu bölgeye siyasi profili yüksek kişiler yönetici olarak tayin edilmiş, merkezden uzak olan Azerbaycan sahasında, merkezi otoritenin tesis edilmesi bu şekilde sağlanmıştır. Bununla birlikte merkezî idarenin zafiyeti zamanında, bu bölgede atabeyliklerin güç kazandığı da görülmektedir.

Irak coğrafyası, Maverâünnehr- İran arasındaki göç yollarından Batı istikametine göç eden Türk kitlelerinin takip ettiği yol üzerindeydi¹¹ ve bu bölge, tarımsal potansiyeli ve ticari vaziyeti itibarı ile büyük bir öneme sahipti. Ayrıca Irak sahasının Bizans sınırlarına yakın bir coğrafi vaziyet arz etmesi sebebiyle de, Irak dikkatleri üzerine çeken bir bölge olmuştur. Irak Selçuklu idaresi; siyasi hususiyetinin yanında, coğrafi yakınlığından dolayı; Musul ve Erbil Atabeylikleri, Saltuklular, Artuklular, Ahlatşahlar, Eyyûbiler gibi Türk siyasi organizasyonlarının yanında; Gürcüler ve Ermeniler ile de doğrudan dirsek teması halinde olmak mecburiyetindeydi.

⁸ Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri* (İstanbul: Bilge-Kültür- Sanat Yayınları, 2020), 183.

⁹ Kayhan, "Irak Selçuklularında Sosyal", 3.

¹⁰ Kayhan, "Irak Selçuklularında Sosyal", 3.

¹¹ M. Fuad Köprülü, *Türkiye Tarihi Anadolu İstilâsına Kadar Türkler* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2005), 139.

BİRİNCİ BÖLÜM

1.1 Irak Selçuklu Devleti'nin Teşekkülü Meselesi

Irak Selçuklularının bir devlet olarak ortaya çıkması, geçmişteki birçok Türk Devleti'nin teşekkülü ile benzerlik göstermektedir. Ülkenin, hanedanın ortak malı olması durumu, asıl itibarı ile Irak Selçuklu Devleti'ni ortaya çıkaran önemli bir âmil olmuştur.

Irak Selçuklu Devleti; siyasi, kültürel, ekonomik ve askeri yapı olarak Büyük Selçuklu Devleti'nin organik bir parçası hüviyetindedir. Ayrıca nesebî olarak da Büyük Selçuklu Devleti'nin devamı durumundadır. Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Sencer, yeğeni Mahmud bin Muhammed'e devletin batı bölgelerini bırakmıştı.¹² Sencer'in batı bölgelerini Mahmud'a bırakması bir sancak beyi veya vali ataması şeklinde olmamıştı. Öyle ki Mahmud'a “*Sultanü-l Muazzam*” ünvanının verilmesi,¹³ Irak Selçuklu Devleti'nin resmen kurulduğunu göstermektedir. Bir hususu da unutmamak gerekir ki; Sencer ile Mahmud arasındaki taht mücadelesini, Sencer kazandıktan sonra Mahmud Irak Selçuklu Sultanı olmuştu. Bir başka deyişle Sencer'in müsaadesi ile Irak Selçuklu Devleti'nin kurulduğu görülmektedir. Bununla birlikte Sencer'in; yeğeni Mahmud'a iltifat etmesi ve O'na Irak topraklarını vermesi, sadece nesebî bir yakınlık ve merhamet ile açıklanamaz. Öyle ki Halife Müsterşid de Mahmud'u Irak'ta Sultan olarak tanımıştı.¹⁴ Bu durum, her ne kadar Mahmud kifayetsiz bir sultan olarak biliniyorsa da, Mahmud'un Halife nezdinde bir karşılığının olduğunu göstermektedir. Halifenin, Mahmud'u Irak Sultanı olarak tanınması hem Sencer hem de Mahmud için avantaj sağlamış olmalıdır. Öyle ki Sencer'in; siyasi otoritesini tesis etmesi, devleti iç ve dış tehlikelere karşı düzene sokması için Irak Selçuklu topraklarının sükûnet içinde olması çok önemliydi.¹⁵ Ayrıca

¹² Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, hazırlayan Erdoğan Merçil, (İstanbul: Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, 2018), 207.

¹³ Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020), 260.

¹⁴ Ahmed Bin Mahmud, *Selçuknâme*, 207.

¹⁵ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi* C II, 27.

Sencer'in, kızını Mahmud'a vermesi de Mahmud'un saltanatını sağlamlaştırmıştı.¹⁶ Bu arada Mahmud, bir ay Sencer'in hizmetinde bulunduktan sonra Irak saltanatına tayin edilmişti.¹⁷ Bu durum iki taraf arasında barışın tesisi açısından büyük bir önem arz etmektedir. Ayrıca her iki tarafın da birbirini daha yakından tanıması ve Mahmud' un hangi şartlarda Irak'a Sultan olması hususu da, bu bir aylık sürede temin edilmiştir. Mahmud'un, Sencer'in kızı ile evlenmesi durumu, bir aylık dönemin verimli geçtiği intibamı kuvvetlendirmektedir. Ayrıca Mahmud'a bırakılacak yerler de, kesin olarak bu süre zarfında belirlenmişti.

Büyük Selçuklu Devleti ile Irak Selçuklu iktidarı arasında sadece akrabalık bağı açısından bir irtibat yoktu. Büyük Selçuklu sınırlarında yaşanan sorunların benzerlerinin Irak Selçuklu sahasında da yaşanması, iki devlet tarafından da bu sorunlara gösterilen tepkilerin benzerliğini ortaya çıkarmıştır. Örneğin Büyük Selçuklu iktidarı gibi Irak Selçuklu Devleti de Batınî hareketler ile sıkı sıkıya mücadele etmiştir. Büyük Selçuklu Sultanları; Nişabur, Merv, Bağdat gibi mühim merkezlerde medreseler inşa ettikleri gibi, Tuğrul bin Muhammed de Hemedan' da medreseler açmıştı.¹⁸ Bu dönemde medreselerin yoğun bir şekilde açılmasının ana nedeni, Batınî harekete karşı Sünnî devlet sistemini muhafaza etmektir.¹⁹

Büyük Selçuklu Devleti, merkezi otorite ekseninde Irak Selçuklu iktidarını kontrol altında tutmak istemiştir ki; bu hususa Irak Selçuklu ile Büyük Selçuklu ilişkileri kısmında değinilecektir. Sonuç olarak Irak Selçuklu Devleti, Büyük Selçuklunun devamı hükmündeydi. Hem nesebî yakınlık, hem de teşkilat yapısı olarak Büyük Selçuklu idaresi ile doğrudan bir münasebet söz konusuydu. Büyük Selçuklu Devleti'nin zafiyete uğradığı dönemlerde, özellikle Irak Selçuklu melikleri arasında yıpratıcı taht kavgaları da eksik olmamıştır. Bu vaziyet Büyük Selçuklu otoritesinin, Irak Selçuklu idaresindeki tesirini göstermesi açısından önemlidir. Bundan dolayı Sencer dönemini ayrı tutarsak; Irak Selçuklu tarihi, cesur fakat yeteneksiz ve yetersiz iktidar sahipleri ile anılmaktadır.²⁰

¹⁶ Nîşâbûrî, *Selçuknâme*, çev. Ayşe Gül Fidan, (İstanbul: Kopernik Kitap, 2018), 123.

¹⁷ Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Câmi'ü't- Tevârih* (Zikr-i Târîh-i Âl-i Selçûk) çev. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, (İstanbul: Bilge-Kültür-Sanat Yayıncılık, 2018), 115.

¹⁸ Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 174.

¹⁹ Mehmet Nadir Özdemir, "Abbâsî Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 24/347 (2008).

²⁰ İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1992), 47.

1.2 Selçukluların Türk-Cihan Hâkimiyeti Telakkisi, Selçuklu Hanedanının Fazileti

Selçuk'un ailesinin Kınık boyundan geldiği anlaşıyor ki; bu vaziyet tarihi kayıtlar, “*sikkeler ve damgalar*” ile sabittir.²¹ Oğuzların özellikle Seyhun sahasında göçebe bir hayat sürdüğü bilinmektedir. *Dağınık halde yaşayan bu Türkmen grupları “Hazar kenarındaki Cürcan hattından Seyhun sahasındaki Farab ve İspicab’a kadar uzanıyorlardı.”*²² Bunların merkezleri “*Yenikent*” kasabasıydı.²³ Savaşçı ve göçebe olan bu Türkmen gruplarının daha sonraları batıya doğru göç ettikleri malûmdur. Türklerin göç ve fetih istikametinin batı olması, mecburen Oğuz Türkmenlerini de batıya doğru sürüklemişti. Oğuzların oldukça yoğun bir nüfusa sahip olmaları, onları bir taraftan saygıdeğer bir konuma getirirken, bir taraftan da tabi’ oldukları devletleri de endişeye sevk etmişti.²⁴ Aynı şekilde Oğuz boylarının Hazar Devleti sınırlarında meydana gelen isyan hareketlerini bastırmak için istihdam edildiğini, fakat Oğuzların askeri kabiliyetlerinden dolayı Hazar askeri kuvvetleri içinde önemlerinin artmasının, Hazar idaresini endişelendirdiğini öğrenmekteyiz.²⁵ Ayrıca Bizans ordusu içinde de bazı Oğuz grupları mevcuttu.²⁶ Bu örneklerden anlamaktayız ki; Oğuzların askeri kabiliyetleri o dönemin büyük devletleri tarafından keşfedilmişti. Türklerin geçmiş zamanlarda da beynelmilel cihan devletleri tesis etmeleri, Oğuzlar için mühim bir yol gösterici olmuştur. Türklerin cihan hâkimiyeti hususundaki fikrini, Orta Asya’da kurdukları muazzam genişlikteki Asya Hun²⁷ ve Köktürk geçmişinde aramak gereklidir. Türklerin büyük devletler kurmasında “*asabiyet*” ruhunun mühim bir âmil olduğu ve bu ruhun başka hiçbir millette olmadığı kadar, Türklerde inkişaf ettiği muhakkaktır.²⁸

Oğuzların, birçok badireden sonra, İran ve Ortadoğu sahasında Büyük Selçuklu Devleti’ni kurması; Türk tarihi açısından önemli olduğu kadar, İslâm ve Avrupa tarihleri açısından da mühim olan siyasi bir hadisedir. Selçuklu Devleti, Türklerin batıya doğru

²¹ Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, 3.

²² Köprülü, *Türkiye Tarihi, Anadolu İstilâsına Kadar Türkler*, 164.

²³ Köprülü, *Türkiye Tarihi, Anadolu İstilâsına Kadar Türkler*, 164.

²⁴ Hamdullah Kazvinî, *Târih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018), 342

²⁵ Jacques Piatigorsky, Jacques Sapir, *Hazar İmparatorluğu (VII.-XI. Yüzyıllar)*, çev. Hande Güreli, (İstanbul, Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, 2007), 136.

²⁶ Hilal Sürsal, “Ortadoğu’da Selçuklu Varlığı”, içinde *Türkler Ansiklopedisi* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 4:1267.

²⁷ Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri’nin Çocukları* (İstanbul: Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, 2017), 51.

²⁸ A. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 165.

vukû bulan muazzam göç hareketinin en önemli sonucudur.²⁹ Türkler, öncelerden de mühim devletler kurmuşlar ve farklı etnik grupları idare etmişlerdi. Nitekim bu göç hareketleri ve Türklerin inşâ ettikleri devletler, Bizans kroniklerinde dahi yerini almıştır.³⁰ Fakat Selçukîlerin tesis ettikleri devlet; kadim bir geçmişi bulunan ve nispeten entelektüel bir içtimaî vaziyete sahip olan İran coğrafyasıdır. İran coğrafyası, kabileler halinde yaşayan göçebe Oğuz boylarının disipliner ve yerleşik bir devlet kurmalarında oldukça etkili olmuştur.³¹ Oğuzlar sadece büyük bir cihan devleti kurma amacında değillerdi. Öyle ki âleme nizam vermek ve bu nizamı da kendi elleri ile gerçekleştirmek arzusundaydılar.³² Allah'ın, o asırda kendilerini seçtiğini düşünüyorlardı. Dünyanın işlerinden ve kulların huzurundan kendilerini sorumlu tutmuşlardı. “*Fesat, karışıklık ve fitneyi kaldıracakları hususunda İlâhi takdire şayan olmuşlardı.*”³³ Şüphesiz ki bu evrensel bakış açısının temelinde “Kut” anlayışı vardır. Gök Tanrının, “*Türk Milleti yok olmasın diye*” bir kurtarıcı tayin etmesi,³⁴ milliyetçi bir din anlayışının sonucudur. Ancak İslamiyet'in kabulü ile birlikte bu milliyetçi din anlayışı, daha geniş sınırları içine alan evrensel bir hâl almış ve düzeltilmesi gereken dünyanın sorumluluğunu da Selçuklular üstlenir hale gelmişlerdir. Bir başka deyişle Oğuzların yeni bir dini tercih etmesi, onlara evrensel bir fütûhat ruhu kazandırmış olmalıdır.³⁵

Selçuklu Hanedanı ile ilgili olarak muasır tarihçiler genel itibarı ile olumlu bir bakış açısına sahiplerdir. Hamdullah Kazvinî, Târih-i Güzide adlı eserinde: “*İslâm hükümdarlarının birçoğunda görülen kusurların Selçuklu soyunda görünmediğinden ve Selçuklu hükümdarlarının Sünnî, temiz itikatlı ve hayır sahibi kişiler olduğundan*”³⁶ bahsederek bir hanedanda ve liderde olması gereken vasıfları Selçuklu Sultanlarında görmüştür.

²⁹ Osman Turan, *Türk-Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2009), 178.

³⁰ Theophanes Confessor, “*Theophanes Confessor'un Kroniğinde Türkler*”, çev. Hatice Aydın, (İstanbul: Kronik Yayıncılık, 2022), 259.

³¹ Rene Grousset, “*Bozkır İmparatorluğu*”, çev. M. Reşat Uzman, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2019), 217.

³² Ahmet Kolbaşı, “İrak ve Horasan Selçukluları Adlı Eserde Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Hakkında Verilen Bilgilerin Değerlendirilmesi Üzerine Bir Deneme”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/13 (2002): 207.

³³ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. Nurettin Bayburtlugil, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), 25

³⁴ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2020), 45.

³⁵ Abdülkerim Özaydın, “İbnü'l-Esîr'e Göre Selçuklular'ın Tarih Sahnesine Çıkışları”, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1995), 197.

³⁶ Hamdullah Kazvinî, *Târih-i Güzide*, 341.

Selçuklu Hanedanının iktidarı zamanında; devlet kademesi arasında ciddi gerginlikler, yıpratıcı mücadeleler meydana gelse de; bu sertlik kesinlikle halk üzerinde test edilmemiştir. Gerek Büyük Selçuklu sahasında, gerek Irak Selçuklu sınırlarında, gerekse Anadolu Selçuklu idaresinde devlet-toplum ilişkileri olumlu bir seyir izlemiştir. Yine bu durum Selçuklu sınırlarında yaşayan farklı kültürlere sahip milletleri birbirine yakınlaştırmıştır. Anadolu’da Türklerle birlikte yaşayan milletlerin Türkçeyi, Türklerin de Ermeni ve Rum dillerini öğrenmeleri durumuna sıkça rastlanmıştır.³⁷ Selçukluların iktidarı zamanında, başka hiçbir dönemde olmadığı kadar, medreselerin açılması, dini ilimlerin itibar görmesi, Türk-İslâm hukuk kurallarının netleştirilmesi söz konusuydu. Ayrıca Selçuklular yaptıkları birçok hayır eserleri ile de İslâm âleminin teveccühünü kazanmışlardı.³⁸ İlim adamlarına da çok değer verilmişti ki aynı minval üzere Camiü-t Tevârih adlı eserde de Selçukîler ile ilgili olarak yorumlar bulunmaktadır.³⁹ Tüm bu açıklamalar Selçukluların insan merkezli bir siyaset izlediğini bizlere göstermektedir. Hakikaten henüz göçebe hayattan yerleşik hayata geçmiş bir toplumun, medeni yaşamın tüm inceliklerine nüfûz etmesi ve kısa bir sürede muazzam bir medeniyet tesis etmesi, dünya siyasi tarihinin hayret verici hadiselerinden biri olmuştur. Özellikle Türklerin Anadolu’da kısa bir zamanda tesis ettiği beynelmilel medeniyetin temelinde, Türklerin içtimai kabiliyetleri ile birlikte Anadolu’ya gelmeleri vardır. Araplar ile Bizans arasındaki uzun yıllar devam eden yıpratıcı savaşlar da Türklerin yeni bir medeniyet kurmasında, kolaylaştırıcı bir etki yapmış olmalıdır.⁴⁰ Ayrıca Türklerin bu kadar sorunlu coğrafyaları idare etme iradesini göstermesi ve bu iradede muvaffak olması da takdire şayan bir husustur. Birçok yerde Türkler ile ilgili olumsuz beyanatına rağmen, Bizanslı tarihçi Khoniates dahi Miryokefalon Savaşı’ndan sonra Konya Sultanının, İmparatora merhamet ettiğini söyler.⁴¹ Her ne kadar sindiremse de İmparator Manuel’in “*Türklerin Tanrısını gerçek Tanrı olarak kabul ettiğini*” esfle yazmıştır.⁴² Manuel’in İslamiyet’i tercih etmesinde, Sultan’ın takındığı merhametkâr tavrın etkisi olmalıdır. Malazgirt Savaşı’nın muasır tarihçilerinden Bizanslı Psellos da: Alpaslan için, esir düşen Roma İmparatoruna karşı “*başarısına övünmediğinden, zaferini alçak gönüllülükle kutladığından, İmparatora*

³⁷ M. Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu* (Ankara: Atay Kültür Yayınları, 1972), 110

³⁸ Nîşâbü’rî, *Selçuknâme*, 74.

³⁹ Reşîdü’l-dîn Fazlullah, *Câmi’ü’l- Tevârih*, 52.

⁴⁰ Mustafa Akdağ, *Türkiye’nin İktisadî ve İçtimai Tarihi* (Ankara: Barış Yayınevi, 1999), 9.

⁴¹ Niketas Khoniates, *Historia*, çev. Fikret Işıltan, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020), 130.

⁴² Khoniates, *Historia*, 153.

üzüntüsünü belirttiğinden, emrine bir muhafız birliği verdiğinden ve Onunla aynı sofrayı paylaşıp, Ona serbestiyet verdiğinden” bahsetmektedir. Böyle bir davranışı, Sultan’dan beklemediğini de ayrıca belirtmektedir.⁴³ Bizanslı muasır tarihçi Bryennios da; Bizans Hükümdarı Diogenes’in Alpaslan’ın lütufları karşısında, Bizans topraklarına bir zarar gelmeyeceği hususunda ikna olduğunu belirtmiştir.⁴⁴ Tüm bu davranış biçimleri Selçukluların sadece iyi bir asker tipi olmadıklarını, bunun yanında savaş hukuklarını da İslâmî geleneklere göre şekillendirdiklerini göstermektedir.

Elhasıl, Selçuklu Hanedanı Türk-İslâm tarihinde beynelmilel bir sahada hüküm sürmüş, “Doğu’da Sirderya, batıda Adalar ve Marmara Denizi’ne, kuzeyde Kafkaslar ve güneyde Mısır’a kadar uzanarak,” bir cihan imparatorluğu özelliği taşıyan devletlerini tesis etmişlerdir.⁴⁵ Büyük Selçuklu Devleti tüm bunlara ilave olarak, kendisinden sonraki Türk-İslâm Devletlerine “Türk-Cihan Hâkimiyeti Mefkûresini” miras olarak bırakmıştır. Bu mirası Harezmşahlar, Irak Selçukluları, Eyyûbiler ve Türkiye Selçuklu⁴⁶ ve Osmanlı Devleti devam ettirmişlerdir.

1.3 Irak Selçuklu Devleti’nde İktidar Mücadeleleri Meselesi

Bir önceki bölümde kısmen izah etmeye gayret ettiğimiz Kut meselesi, Türk siyasi tarihini ilk zamanlardan itibaren derinden etkileyen bir hâl almıştır. Gök Tanrı’nın Türkler içinde bir hanedanı tercih etmesi ve O hanedana Kut vermesi, gerçekten de iktidar sahibi hanedan için hukuki bir meşruiyet kaynağıydı. “Türklerin çektiği kılıçlar ile Rum, Türk ve Arap diyarlarının fetih olunacağı, dünyanın tamamen Selçukoğullarına miras ve Türklere kazanılmış bir hak olarak kalması”⁴⁷ durumu aslında Türk devlet anlayışındaki Kut fikrini daha iyi izah etmektedir. Bu bilgilerden yola çıkarak, saltanat özelinde düşünüldüğünde Kut hakkının kimde olduğu meselesi; kadim Türk devletlerinden, Osmanoğullarına kadar birçok Türk devletinin zor zamanlar geçirmesinde en önemli âmil olarak karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki bu şiddetli ve tarafları oldukça

⁴³ Mıkhaıl Psellos, *Khronographia*, çev. Işın Demirkent, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020), 268.

⁴⁴ Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, çev. Bilge Umar, (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008), 56.

⁴⁵ Sevim,, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 1.

⁴⁶ Abdülmü’min el- Hôyi, *Selçuklu İnşâ Sanatı*, hazırlayanlar Cevdet Yakupoğlu, Namıq Musalı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018), 2.

⁴⁷ Râvendi, *Râhat-Üs Sudûr ve Âyet-Üs-Sürûr C I-II*, çev. Ahmed Ateş, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020), 267.

yıpratan taht mücadeleleri, aynı zamanda Türk Devletlerinin siyasi ömrünün kısa olmasında mühim rol oynamıştır.

Türk hükümdarları Tanrı'nın Kutu ve tercihi ile vazife başına geçtiği için,⁴⁸ Türk milleti mevcut “Kut’lu” hükümdarın etrafında çabucak toplanabiliyordu. Yine aynı nedenden dolayı hükümdarın idaresi de sorgulanamazdı. Ancak taht kavgalarından ortaya çıkan sonuç şudur ki; hükümdarın “Kut” aldığıının en önemli göstergesi taht mücadelesini kazanmasıydı. Bir başka deyişle Kut almanın ön şartı başarılı olmaktır. Başarı gösteren liderlerin etrafında gazilerin, eski deyişle alpların, çabucak toplandığını görmekteyiz.⁴⁹ Disiplin terimi ile karşılık bulan bir lider etrafında hızlı bir şekilde konumlanma durumu, Türk milletinin göçebe kültürü ile kazandığı bir davranış biçimiydi. Lider çok önemliydi, çünkü zaferlerin önemli bir kısmı liderlerin, liderlik sıfatları ile kazanılmaktaydı.⁵⁰

Tüm bunlardan hareketle Irak Selçuklu Hanedanı arasında da yoğun bir taht mücadelesinin olduğunu görmekteyiz. Taht mücadeleleri, yetmiş beş yıl süren devletin (1119-1194) hemen her döneminde vuku bulmuştur. Türk siyasi tarihinde ortaya çıkan taht kavgalarının, eşine az rastlanacak biçimde, yoğun olarak yaşandığı iktidarlardan biri de Irak Selçuklu Devleti olmuştur. Öyle ki devletin ömrünün kısa olmasında, belki de asıl neden iktidar rekabeti olmuştur. Nitekim Irak Selçuklu Devleti'nin kurulmasında da bir taht kavgası etkili olmuştur. Sultan Mahmud'un Selçuklu tahtına oturması, cülûstan sekiz ay sonra amcası Sencer ile savaşması ve Sencer'in Mahmud'u mağlup etmesi, Mahmud'u Irak coğrafyasına sultan olarak tayin etmesi; Irak Selçuklu Devleti'nin bir iktidar mücadelesi sonucu teşekkül ettiğini bizlere göstermektedir.

Mevcut taht kavgaları, Irak Selçuklu coğrafyası ve havalisinde de siyasi dengeleri değiştirmiştir. Abbasi Hilafeti, Atabeylikler, Emirler, Büyük Selçuklu Devleti; bu taht kavgalarının bir şekilde tarafı olmuşlardır. Daha ilk dönemlerde Halife Müsterşid'in Mahmud'a “*Yemin-ü Emirü-l Mü'minin*” unvanını vermesi,⁵¹ Halife'nin Sencer ile Mahmud arasında, taraf olduğunu bizlere göstermektedir. Sultan Sencer'in ise Mahmud'a galip gelmesinden sonra, O'na “*Sultanü-l Muazzam*” unvanı ile birlikte kızını vermesi, Sencer'in Halifenin gücünü göz ardı edemediğini de göstermektedir. Birçok defalar

⁴⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1996), 237.

⁴⁹ Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye C I* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012), 18.

⁵⁰ Psellos, *Khronographia*, 265.

⁵¹ Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, 123.

Abbasi Hilafeti, Irak Selçuklu Devleti'nin taht kavgalarına doğrudan müdahalede bulunmuştu. Bu durum aslında mevcut bir iç sorunun, dış müdahaleye neden olacak kadar devleti zafiyete uğrattığını göstermektedir.

Büyük Selçuklu Devleti de, özellikle Sencer zamanında, Irak'ta cereyan eden hadiseleri yakından takip etmekteydi. Sencer'in; Halife ile Sultan Mahmud arasında kendi aleyhine oluşan ittifaka karşı, Mahmud'a yazdığı tehdit içeren ikaz mektubu bu ilginin derecesini ortaya koymaktadır.⁵² Nitekim Sencer, kendi aleyhine cereyan eden bu ittifaktan ziyadesi ile rahatsız olmuştur. Aynı şekilde Sultan Mahmud'un iktidarını müteakip dönemde, kardeşi Mesud' un Mahmud ile vuku bulan taht kavgası, iktidar gerginliğinin geldiğini noktayı bizlere göstermektedir. Bu iktidar mücadeleleri, emirler arasında da karşılık bulmuştur. *“Emirlerin bir kısmının Sultan Mesud'a itaat, bir kısmının da isyan etmesi”*⁵³ ümera sınıfının da taht mücadelelerinde etkin rol oynadıklarını göstermektedir. Buna karşılık sultanlar da, emirlerin gücünü bildikleri için onların desteğini almak istemişlerdir. Öyle anlaşıyor ki emirlerin desteğini almadan Irak Selçuklu Sultanı olmak mümkün değildi. Bu durumu çok iyi idrak eden Sultan Mesud, *“kendine tabi' olan beyleri bir araya toplamıştı.”*⁵⁴ Sultanların iktidarlarının sona ermesinden sonra, yeni iktidar sahibinin tayininde de emirlerin etkisi oldukça kuvvetliydi. Ümeranın, Sultan Arslan'ı Azerbaycan'dan çağırıp Irak Selçuklu Sultanı yapmaları bu duruma iyi bir örnek teşkil etmektedir.⁵⁵ Yine O dönemler meydana gelen iktidar boşluğunda ümera sınıfı toplanmış ve Rey valisi İnanc'ın da onayıyla, Süleyman Irak tahtına oturtulmuştu.⁵⁶ Son Irak Selçuklu Sultanı III. Tuğrul döneminde de; Tuğrul ile Atabek Kızılarşan özelinde meydana gelen iktidar mücadeleleri, dış siyasetin dikkatini çekmiş olmalıdır ki; Abbasiler, Harezmşahlar⁵⁷ ve Eyyûbiler bu kaotik ortamdan faydalanma yolunu tercih etmişlerdi.⁵⁸

Bu konuda iktidar sahipleri ile onların iktidarlarını kabul etmeyen taht adaylarına takınılan tavra da değinmek yerinde olacaktır. Türk siyasi tarihinde ortaya çıkan taht kavgalarının en tesirli olanlarından birinin de, Irak Selçuklu iktidarında olduğunu

⁵² Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi* C II, 87.

⁵³ Ahmed Bin Mahmud, *Selçuknâme*, 215.

⁵⁴ Ahmed Bin Mahmud, *Selçuknâme*, 215.

⁵⁵ Aksarayî, *Müsâmeretü'l Ahbâr*; çev. Mürsel Öztürk, (Ankara, Türk Tarih Kurumu,2000), 19.

⁵⁶ Râvendi, *Râhat-Üs Sudûr ve Âyet-Üs-Sürûr* C I-II, 263.

⁵⁷ Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 365.

⁵⁸ Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 361.

belirtmiştik. Bununla birlikte, özellikle taht adayı olan veliahtların isyanları sonuçsuz kaldığında, genellikle mücadeleyi kaybedenlere bir şans daha verilmiş, hatta onlara çeşitli ikramlarda bulunularak, taht adayının bir daha böyle bir isyan hareketinde bulunmasına engel olunmaya çalışılmıştır. Özellikle Sultan Sencer'in, yeğeni Mahmud ile gerçekleşen Save Harbi ile iktidarı ele geçirdikten sonra yeğeni Mahmud'u affetmesi, O'nu Irak Saltanatına tayini ile birlikte kızını Mahmud ile evlendirmesi, bu duruma örnek teşkil edebilir.⁵⁹ Yine aynı dönemde Mahmud'un Sultan olmasından sonra, kardeşi Mesud O'nun iktidarını kabul etmemiştir. Bunun üzerine 1120 yılında yapılan savaşta Mahmud kazanan taraf olmasına rağmen kardeşine şefkatli bir tavır almış, askerlerine Mesud'dan ele geçirilen atları, elbiseleri ve silahları O'na iade etmelerini emretmiştir.⁶⁰ Irak Selçuklu iktidarındaki bu af tavrının sadece nesebî bir yakınlıktan kaynaklandığını söylemek mümkün değildir. Öyle ki bu tavır, karşı tarafın gücünden çekinmek ile ilişkilendirilebilir. Özellikle ümera sınıfının iktidar adayları arasında taraf olmaları, iktidar sahiplerinin mutedil bir tavır takınmalarında önemli rol oynamış olmalıdır. Yine bu taht kavgalarında çoğu zaman atabeyler de işin içinde olabilmekteydi.

Sonuç olarak Irak Selçuklu hanedanı arasında vuku bulan taht kavgalarını, sadece iki tarafın birbirine galip gelme süreci olarak değerlendirmek, hatalı bir yaklaşım olacaktır. Bu taht kavgalarını iç ve dış siyasi denklemlerden uzak tutmamak gereklidir.

1.4 Irak Sultanlarının Kişisel ve Yöneticilik Özellikleri, Sultanların Saltanat Sürelerinin İç ve Dış Siyasi Faktörler İle İlişkisi

Ortaçağ muasır kaynaklarının birçoğunda, hükümdarların kişisel özelliklerinin tahlili ayrıntılı bir şekilde gözler önüne serilmiştir. Öyle ki muasır olmayan kaynaklarda dahi bu tür tahlillere rast gelinebilmektedir. Bu türden anlatım biçimleri Ortaçağ tarih yazıcılığının karakteristik özelliğinden kaynaklanmaktadır. Sebep-sonuç ilişkisi içinde olan bir tarih anlayışının henüz gelişmediği dönemlerde, bu tür anlatımları mazur görmek yerinde olacaktır. Bit tâbi Orta Zamanların hikâyeci tarih anlayışını hor görmek de pek yanlış bir yaklaşımdır. Zira Ortaçağ, tarih yazıcılığının özellikle İslam dünyasında, zirveye ulaştığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim İran ve Arap kaynaklarının bu dönemde ön planda olduğunu söyleyebiliriz. Hususan Sosyoloji ilminin

⁵⁹ Mîrhand, *Ravzatu's Safâ*, çev. Erkan Göksu, (Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2018), 200.

⁶⁰ Mîrhand, *Ravzatu's Safâ*, 201.

kurucusu olarak bilinen İbn-i Haldûn, İslam tarihinin en önemli simalarından biri olmasının yanı sıra, sebep-sonuca dayalı tarih anlayışının da öncülerinden biri olmuştur. Bu hususta Mukaddime adlı eseri tam anlamı ile bir şaheserdir. Tüm bunlarla birlikte, Ortaçağ özelinde birçok Türk yazılı tarih kaynağını da görmekteyiz. Ancak yazının Türk siyasi ve toplum yapısında bir kültür haline gelmesinde en önemli pay şüphesiz ki; Osmanlı Devleti'ne aittir.

Bu bilgilerden yola çıkarak Selçuklu Hanedanında, özellikle iktidar sahipleri ile ilgili olarak birçok yazılı kaynaktan; psikolojik, fiziksel ve karakteristik tahlillere yeterince yer verilmiştir. Irak Selçuklu Sultanları da bu tahlillerden nasibini almıştır. Irak Sultanlarının fiziki özellikleri, zaafı ayrıntısı ile bu tür kaynaklarda yer almıştır. Sultan Mahmud'un genç olmasına rağmen kalıcı bir hastalığının olması ve bu hastalığından dolayı genç yaşta vefat etmesi söz konusudur. Mahmud'un, genç bir yaşta vefat etmesi ise kadınlar ile fazla meşgul olmasına bağlanmaktadır.⁶¹ Böylece Mahmud'un ölüm sebebi de tarihçiler tarafından ortaya konmuştur. Nitekim Mahmud'un kifayetsiz bir Sultan olması, O'nu Selçuklu tarihinde ikincil bir konuma düşürmüştür. Öyle anlaşıyor ki Mahmud, Selçuklu Hanedanının yüksek ideallerine hizmet edemeyen siyasi bir profil çizmiştir. Melik Mesud'un, kardeşi Mahmud'a karşı kıyâmını bu yetersizlikte aramak doğru olacaktır. Çünkü Mesud gerçekten de hareketli, cesur ve atalarına yaraşır bir sultanlık yapmıştır. O'nun döneminde halkın barış ve huzur içinde olması söz konusudur.⁶²

Ortaçağ tarihçilerinin, eserlerinde yukarıda zikrettiğimiz hükümdar tahlillerinde bazen ayrıntılara yer vermelerinin asıl nedeni: Tarihçilerin hükümdarda görmek istedikleri nitelikleri kaleme alma arzusudur. Bu hususta müverrihlerin Sultanlarda en çok görmek istedikleri vasıflar ise; iktidar sahiplerinin halkın gönlünü kazanmaları ve adaleti sağlama keyfiyetidir. Nitekim vazifesi, “*Sultan'a itaat olan ahalinin*”⁶³ her manada gönlünün hoş tutulması icap etmektedir. Merkezine insanı alan Türk-İslâm siyaset kurumunun en mühim vazifesi de, halkını “*adalet ve rahat içinde gölgelendirmektir.*”⁶⁴ Bu anlayış Ortaçağ Türk-İslâm Tarihi yazıcılığını da etkilemiş ve müverrihler, kendi

⁶¹ Mirhand, *Ravzatı's Safâ*, 205.

⁶² Ahmed Bin Mahmud, *Selçuknâme*, 229.

⁶³ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, 26.

⁶⁴ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, 26.

iktidar sahipleri olan Sultanları methederken, aslında Sultan'da olması gereken sıfatları da ortaya koymuşlardır Bu bilgilerden yola çıkarak Irak Selçuklu Sultanları ile ilgili malûmat veren tarih yazarlarının da bu yolu takip ettiğini görmekteyiz. Birçok zaman müverrihler iktidar sahiplerini değerlendirirken duygusal davranmış ve objektif olmaktan uzaklaşmışlardır. Monarşik sistemdeki tarih anlayışında, mevcut dönemden uzaklaştıkça tarafsızlığın daha da kuvvetlendiği bir vakıadır. Bununla birlikte tarih araştırmalarının esasının da birinci el kaynaklar olduğu unutulmamalıdır.

Akıl ve sima itibarı ile methedilecek sıfatlara sahip olan Mahmud'u devlet işlerinden uzaklaştıran da eğlenceye düşkünlüğü olmuştur.⁶⁵ Irak ahalisinin tam emân ve rahat içinde olduğu dönem Sultan Mesud dönemi idi ki, bu durumun nedeni olarak; Mesud'un âdil, merhametli bir Sultan olması gösterilmiştir.⁶⁶ Irak Sultanlarının en mühim sıfatlarından biri de âlimleri himaye eden bir tavır takınmalarıdır, bu tavır Irak sahasında bir siyaset biçimi ve kültür halini almıştır. Bu durum Türk-İslâm devlet geleneğinin bir yansıması olarak görülebileceği gibi, Irak Selçuklu hükümdarlarının ulemâ sınıfının desteğini alabilme gayreti içinde olduklarını da akıllara getirmektedir. Zira Batınî suikastleri ile sıkıntıya giren Irak sahasında, iktidar sahiplerinin ziyadesi ile ulemâ sınıfının desteğine ihtiyaçları vardı. Nitekim Büyük Selçuklu sınırlarında kıymetli medreselerin açılmasının, Irak sahasında da karşılığı olmuştur. Sultan Mahmud'un Bağdat'ta Muğiseddin Mahmud nâmı ile bir medrese açması, Sultan Mesud'un Bağdat'ta Gıyasiye adını verdiği bir medrese tesis etmesi bu hususta önemli örneklerdendir.⁶⁷ Nitekim Sultan Melikşah döneminde İsfahan'da, Tuğrul Bey döneminde de Hemedan'da medreseler inşa edilmişti.⁶⁸ Ayrıca Sultan Mesud'un Hemedan'da bir medresenin haziresine defnedilmesi,⁶⁹ ilme verilen öneme örnekler olarak gösterilebilir. Ayrıca Nizami'nin III. Tuğrul döneminde himaye edildiğini ve yine Ahmed Tûsi'nin "*Acaib el Mahlûkat*" adlı eserini Tuğrul'a sunduğu bilinmektedir.⁷⁰

Ayrıca Irak Selçuklu Sultanlarının farklı özelliklerine de, muasır kaynaklarda yer verildiğini görmekteyiz. Özellikle sultanların fiziksel özelliklerinden burada kısaca

⁶⁵ Râvendî, *Râhat-Üs Sudûr ve Âyet-Üs-Sûrûr C I-II*, 196.

⁶⁶ Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, 125.

⁶⁷ Kayhan, "Irak Selçuklularında Sosyal", 8.

⁶⁸ Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 632.

⁶⁹ Ahmed Bin Mahmud, *Selçuknâme*, 228.

⁷⁰ Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi* (Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1997), 180.

bahsetmemizin nedeni, malûm fiziki kuvvetlerinin cesarete dönüşüp dönüşmediğini anlamaktır. Öyle ki Sultan Mesud'un, Irak Selçuklu Devleti için en önemli sima olduğu anlaşıyor. Nitekim Sultan Mesud'dan sonra Irak Selçuklularının ihtişamlı günleri sona ermiştir.⁷¹ Sultan Mesud'un parlak siyaseti, kesinlikle fiziki özellikleri ile birlikte zikredilmiştir. Yalnız başına aslan avlayacak kadar gözü pek olan Mesud,⁷² ayrıca halk tarafından oldukça sevilen bir kişiliktir ki; ahali tam huzur ve sükûn içinde olmuştur.⁷³ Bu durumda ortaya çıkan şudur ki pazu kuvveti; cesaret ve iyi ahlak ile süslenmelidir. Ortaçağ'ın içtimai anlamda en önemli eğlence, idman ve savaşa hazırlık vasıtalarından biri de avcılık olmuştur. Sadece Irak Selçuklu sınırlarında değil daha önceki ve sonraki Türk-İslâm Devletlerinde de avcılık mühim bir uğraş olarak karşımıza çıkmaktadır. Oldukça fazla sayıda av köpeği olan Sultan Mahmud, bu hususta dikkat çeken bir idareci olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷⁴ Özellikle Mahmud'un bu hobisi haddini aşmış, eğlenceye dönüşmüş ve bu durum Sultan'ı devlet işlerinden uzaklaştırmıştı. Bunun yanı sıra eğlence ve içkiye son derece düşkün sultanlar da söz konusudur. Bu durumun Sultan Mesud'dan sonra Irak Selçuklu idaresinde yaygın hale geldiği, muasır kaynakların verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır. Sultanların bu halleri, Irak Selçuklu Devleti'nin kısa zamanda tarihe karışmasında şüphesiz ki çok etkili olmuştur. Mesud' dan sonra Melikşah gibi profili düşük; içki ve kadın âlemleri ile çok meşgul olan bir sultanın iktidara gelmesi tam anlamı ile bir talihsizlikti.⁷⁵ Sultan Süleyman talihsiz bir kişilik olsa da, her gün içki ve şarap içerek tiryaki olmuş ve bu durum, O'nu insanlardan ve devlet idaresinden uzaklaştırmıştı.⁷⁶ Aynı şekilde Sultan Arslan döneminde de benzer bir durum söz konusuydu. Tabii ki Irak Selçuklu Devleti'nin, Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'in vefatından sonra nispeten bağımsız hale gelmesi de Irak siyasetinde menfi bir tesir meydana getirmişti. Tüm bu durumlar, sultanların devlet idaresinden kopmasını netice vermekle birlikte özellikle devlet idaresinde vezir ve ümera sınıfının ve tabii ki atabeylerin güç kazanmasına yol açmıştı. Öyle ki sultanlar, atabeylerin denetiminde sadece siyasi bir onay mercii haline gelmişlerdi.

⁷¹ Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 327.

⁷² Râvendi, *Râhat-Üs Sudûr ve Âyet-Üs-Sürûr C I-II*, 215.

⁷³ Ahmed Bin Mahmud, *Selçuknâme*, 229.

⁷⁴ Nîşâbûrî, *Selçuknâme*, 123.

⁷⁵ Râvendi, *Râhat-Üs Sudûr ve Âyet-Üs-Sürûr C I-II*, 242.

⁷⁶ Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Câmi'ü't- Tevârih*, 160.

Tüm bu durumlar, devlette israfı ve ekonomik sıkıntıları da beraberinde getirmişti. Kontrolü kaybeden sultanların bazıları, ümera grubunu safına çekmek için hiçbir masraftan kaçınmamışlardı.⁷⁷ Güçlü bir merkezi otorite ve teşkilat yapısı oluşturamayan devletlerde sultanların güçlü kişilikler olmaması, ciddi sarsıntıların baş göstermesinde önemli bir âmil olmuştur. Irak Selçuklu Devleti, Sultan Mesud'un vefatı ve Büyük Selçuklunun himayesinin sona ermesini müteakip dönemlerde, hızla bir çöküş dönemine girmiş ve özellikle idari yapıda bu çöküş kendini iyice hissettirmiştir. İldeniz Atabeyliğinin hâkimiyeti esnasında, devlet bir toparlanma sürecine girse de bu vaziyet uzun zamana yayılamamıştır. Irak Selçuklu Sultanlarının cesur olduğunda şüphe olmamakla birlikte, sultanların birçoğu siyasi öngöründen uzak ve dünya siyasetini iyi okuyamayan kişiliklerdi.⁷⁸ Başka bir deyişle Irak Selçuklu Sultanları için, Sultan Mesud hariç tutulursa, onların ihtiras ve zaafı devleti âli menfaatlerinin önüne geçmiştir denilebilir. Tüm bu hata ve sevapları ile birlikte Irak Selçuklu Sultanları birçok tarihçi nazarında mâkul, daha ötesi sevimli kişilikler olarak karşımıza çıkmaktadır. Sultan Tuğrul döneminde taht mücadeleleri ve idari sorunlar olmakla birlikte, Tuğrul saltanatın gerektirdiği sıfatları kendinde toplayan bir kişilik olarak resmedilmiştir.⁷⁹ Öyle ki Tuğrul'un saltanat müddeti iki yıl sürmüştü. Sultan Arslanşah döneminde tüm devlet idaresi Atabey İldeniz'in elinde olmasına ve bu dönem zevk-ü sefa ile geçmesine rağmen Arslanşah; merhamet sahibi, geç sinirlenen, cömert bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır.⁸⁰ Irak Selçuklu Devleti'nin son, fakat talihsiz Sultanı III. Tuğrul ise oldukça cesaretli, kuvvetli bir kişilik olmakla birlikte; iyi derecede hat kabiliyeti olan, şairleri koruyan ve yakışıklı bir sultan olarak nitelendirilmiştir.⁸¹ Bu türden örnekleri çoğaltmak mümkündür. Irak Selçuklu Sultanlarına olan mevcut bakış açısı, onların şahsi olgunluklarından kaynaklandığı gibi, Irak Sultanlarının Büyük Selçuklu Hanedanı ile yüksek akrabalık bağının olmasının da, bu bakış açısında tesiri vardır.

Irak Selçuklu Sultanlarının saltanat süreleri ve ömür müddetleri konusuna kısa bir şekilde değinmek icap etmelidir ki, iktidar sahiplerinin saltanat süreleri genel itibarı ile ömürleri boyunca devam etmiştir. Başka bir deyişle genel olarak Irak Sultanlarında

⁷⁷ Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, 139.

⁷⁸ Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, 47.

⁷⁹ Bündârî, *Zübdetü'n-Nuşra ve nuhbetü'l-'uşra*, tercüme Kıvâmüddin Burslan, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999), 150.

⁸⁰ Râvendî, *Râhat-Üs Sudûr ve Âyet-Üs-Sürûr C I-II*, 269.

⁸¹ Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 366.

tahttan indirilme gibi bir durum vuku bulmamıştır. Bununla birlikte Irak Sultanlarının ömrünün kısa olduğu hususu dikkat çekmektedir. Sultan Mahmud'un 27 yaşında, Tuğrul'un 25 yaşında vefatı⁸² bu konuda kayda değerdir. Sultan Mesud 45 yıl süren ömrü⁸³ ile Irak Sultanları içinde en uzun saltanat ve ömür süren iktidar sahiplerindendi. Ardından iktidara geçen Melikşah'ın ömrü ise 32 idi.⁸⁴ Sultan Muhammed de iktidarın tüm nimetlerinden azami derecede istifade etmesine rağmen, bu istifade uzun soluklu olmamış ve Sultan 32 yaşında terk-i diyar etmişti.⁸⁵ Uzun bir dönem gözaltı hali ile hayatını sürdüren Süleyman'ın iktidarı pek kısa sürmüş ve Sultan 45 yaşında hayatını kaybetmişti.⁸⁶ Sultan Arslan ise devlet idaresini Atabey İldeniz' e bırakmıştı ki, saltanatı 25 yıl devam etmesine rağmen ömrü 43 yaşında tamama ermişti. Tüm bu verilerden yola çıkarak Irak Selçuklu Sultanlarının ömürlerinin, en azından günümüz şartları ile mukayese edildiğinde, kısa olduğunu hatta sultanların genç yaşta vefat ettiklerini söyleyebiliriz. Kader ciheti ile bu durumu yorumlamamız mümkün değildir. Fakat bu sonuçlardan Irak Sultanlarının görünüşte olduğu gibi, rahat bir hayat süremediğini anlayabilmekteyiz. Hatta idari olarak stresli bir vaziyette olduklarını dahi ileri sürebiliriz. Irak sahasının ehemmiyeti haiz bir bölge olması ve bu bölgede güçlü bir iktidarın olması lüzumu, iktidarda büyük bir baskı oluşturmuştur. Özellikle Büyük Selçuklu Devleti'nin inkırazı üzerine Irak Selçuklu üzerindeki baskı kalkmakla birlikte, devlette hızlı bir çöküşün meydana geldiğini görmekteyiz. Ayrıca uzun ve yıpratıcı taht kavgaları, Irak sahasında güçlü iktidar sahiplerinin ortaya çıkmasında önemli bir mâni teşkil etmiştir. Yine atabeylerin ve vezirlerin devlet işleyişine tam anlamı ile müdahil olmaları, sultanlar üzerinde otorite kaygısını ortaya çıkarmıştır.⁸⁷ Her ne kadar Büyük Selçuklu Hanedanı ile yüksek bir akrabalık bağı olsa da, Irak Selçuklu siyasetinden yüksek meziyetlere malik olan iktidar sahipleri çıkmamıştır. Bu nedenlerden dolayı devletin ömrü, sultanların ömrü gibi kısa süreli olmuştur. Bu konuya Irak Selçuklu Devleti'nin yıkılma süreci meselesinde ayrıntılı olarak temas edilecektir.

⁸² Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, 125.

⁸³ Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, 135.

⁸⁴ Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, 136.

⁸⁵ Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, 144.

⁸⁶ Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, 146.

⁸⁷ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2020), 247.

İKİNCİ BÖLÜM

2.1. Irak Selçuklu Devleti'nin Komşu Devletler ve Diğer Siyasi Organizasyonlar İle İlişkileri

Irak Selçuklu Devleti bulunduğu coğrafi konum itibarı ile çok önemli bir vaziyet arz etmekteydi. Irak Selçuklu Devleti'nin teşekkül ettiği zaman diliminde Türkler, Bizans saldırıları ile Haçlı Seferlerine düçar olmuşlar; adeta var ya da yok olma mücadelesine girişmişler ve bu süreçte milyonlarca şehit vermişlerdi.⁸⁸ Bu sancılı süreçte kurulan Irak Selçuklu iktidarının oldukça kuvvetli bir Türk- İslâm Devleti olması bekleniyordu ki; bu beklenti devlet tarihinin büyük bölümünde karşılanamadı. Bununla birlikte, Irak sahasının Türk-İslâm coğrafyası haline gelmesinde Irak Selçuklu Devleti'nin payını inkâr etmemek gerekir. Irak sahası o dönemde hem Merkez-i Hilafete yakınlığı, hem de Ortadoğu gibi kritik bir bölgenin organik bir parçası olması hasebi ile çok önemliydi. Ayrıca güneyden Anadolu'ya giden yolların güzergâhında bulunuyordu. Yine Doğu Anadolu'nun bir kısmının Irak sahasında olması, Irak Selçuklularının Azerbaycan sınırlarına kadar uzanması, devleti jeopolitik olarak kıymetli bir hale getirmiştir. Ortaçağ'da, İslâm'ın geniş bir coğrafyada kabul gördüğü bilinmektedir. İslamiyet'in; Türklerin yoğun olarak yaşadığı Maverâünnehr ve Harezm coğrafyalarında genel kabul gördüğü de bir hakikattir. Abbasi ve İran Hükümetlerinin zafiyete uğradığı bu devirlerde, Türklerin toplu bir şekilde İslamiyet'i tercih etmeleri sadece Türkleri etkilememiş, siyasi daralma gösteren İslâm dünyasına da bir can suyu olmuştur.⁸⁹ Bununla birlikte İslâm devletlerinin sayısı artmış ve bu devletler arasında siyasi rekabetler de baş göstermiştir. Bu durum, siyasi birliğin temin edilmesinde büyük bir engel oluşturduğu gibi, İslâm coğrafyasını da açık bir hedef haline getirmiştir. Irak Selçuklu Devleti'nin mevcut konjoktürde birçok devlet ile dirsek teması olması zaruri bir hâl almıştır. Bu hususta Irak

⁸⁸ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye* (İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1998), 24.

⁸⁹ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 21.

Selçuklu Devleti'nin şüphesiz ki en sıkı ilişkiler kurduğu siyasi organizasyonlardan biri de Abbasiler olmuştur.

2.1.1. Irak Selçuklu-Abbasi İlişkileri

Emevi iktidarının sona ermesinden sonra İslâm dünyasının yeni lideri Abbasiler olmuştur. Emevi iktidarının miras bıraktığı gergin ortam, İslâm dünyasında Abbasilerin gelişini daha heyecanlı bir hale getirmiştir. Mevcut siyasi ortamın, Abbasilerin sorumluluğunu arttırdığı hususunda şüphe yoktur. Abbasi Hilafetinin soyunun Peygamber Efendimizin amcası Hz. Abbas'a dayanması, Abbasileri İslam dünyasında daha meşrû ve sevimli bir hale getirmiştir.⁹⁰ İslâm dünyasındaki huzursuzluk, Emevilerin uyguladığı baskıcı politikalardan kaynaklanmaktaydı. Özellikle Hz. Hüseyin'in Yezid tarafından gadr ile şehit edilmesini, İslam toplumu hiçbir zaman unutmamıştır. Bu yüzden Yezid, daima Allah'ın gazabının üzerine olmasının arzulandığı bir kişilik olarak karşımıza çıkmaktadır.⁹¹ Sadece bu büyük günahları dahi, Emevi sülalesine olan menfi bakış açısı için yeterli bir sebep olmuştur. Ömer b. Abdülaziz hariç tutulduğunda, tarihçiler Emevi Halifeleri hakkında olumsuz bir yaklaşım içindedirler. Öyle ki Velid b. Abdülmelik'in ölümünün insanlar tarafından sevinçle karşılanması durumu, mevcut bakış açısına önemli bir örnek teşkil etmektedir.⁹² Emeviler İslâm adaletinin dışına çıkmışlardı ki Abbasiler, Abdülaziz hariç, tüm Emevî liderlerinin cesetlerini ateşe vermişlerdi.⁹³ Abbasiler, iktidarı ele geçirdiklerinde Emevilere ait tüm siyasi hatıraları silmek istemiş gibi, Emevilerin bakiyelerini de tarihten silmişlerdi.⁹⁴ Abbasilerin mevcut siyasi davranış biçimi, İslam kamuoyunu teskin etme amacı güttüğü gibi eski rejim heveslilerine de gözdağı vermeyi hedefliyordu.

Abbasiler, iktidarı ele geçirdikten sonra büyük ölçüde beklentileri karşılamış görünmektedir. Birçok İslam müellifi Abbasileri rahmetle yâd etmiştir. Nitekim Abbasiler, Emevilerin baskıcı siyaset üslubunu terk etmişler ve daha toleranslı bir siyaset izlemişlerdir. İslam kültür ve medeniyetinin şekillenmesinde Abbasilerin büyük rolü olmuştur. Bu dönemde fen ve din ilimlerinde büyük gelişmeler kaydedilmiş, adeta bir

⁹⁰ M. Fuad Köprülü, W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2004), 143.

⁹¹ Hamdullah Kazvinî, *Târih-i Güzide*, 209.

⁹² Mesûdî, *Kitâbü't- Tenbih ve'l- İşraf*, çev. Ramazan Şeşen, (İstanbul: Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, 2018), 207.

⁹³ Hamdullah Kazvinî, *Târih-i Güzide*, 23.

⁹⁴ Mesûdî, *Kitâbü't- Tenbih ve'l- İşraf*, 232.

İslam Rönesans'ı devri ortaya çıkmıştır. Devletin merkezi Şam'dan Bağdat'a nakledilmiştir.⁹⁵ Bu nakil durumu Abbasilerin, Emevi payitahtında konumlanmak istememelerinden kaynaklanmıştır. Abbasiler döneminde büyük fetih hareketlerinde bulunulmamıştır. Bunun sebebi olarak İslam Devleti'nin sınırlarının yeterince yayılmış olmasından dolayı, Abbasiler mevcut sınırların kontrolünün zor olabileceğini düşünmüş olabilirler. Başka bir deyişle Abbasiler fetih merkezli değil, medeniyet merkezli bir siyasi anlayışa sahip olmuşlardır. Abbasi hanedanının uzun ömürlü olmasında, bu politikanın büyük etkisi olduğu söylenebilir. Abbasiler, kendilerinden beklenen siyasi tavrı tatbik etmişler ve çabuk sayılabilecek zamanda İslam âleminin itibarını kazanmışlardır. Bununla birlikte Abbasi ülkesinde sık sık isyanların da cereyan ettiğini görmekteyiz. Özellikle Emevi taraftarları, tekrar iktidara geçecekleri günleri büyük bir hevesle arzulamışlardır.⁹⁶ Bundan dolayı Abbasilerin, merkezi otoritelerini güçlü tutmaları çok önemliydi.

Abbasilerin Emevi iktidarına son vermesi esnasında, Abbasi Hanedanı Türklerin yardımını görmüştü. Abbasilerin, iktidarı ele geçirmesi önemliydi ama şüphesiz ki otoritelerini tesis etmek için güçlü yardımcılara ihtiyaç duymuşlardı. Araplar Talas Savaşı'nda, müttefikleri olan Türklerin askeri kabiliyetlerini bizzat müşahade etmişlerdi. Özellikle Türklerin ok atma kabiliyetleri Araplar arasında biliniyordu.⁹⁷ Bu savaştan sonra daha sıcak hale gelen Abbasi-Türk ilişkileri, Türklerin kitleler halinde İslamiyet'i tercihleri ile birlikte, din kardeşliğine dönüşmüştür. Öyle ki bu tercihte kesinlikte zorlama söz konusu olmamıştır.⁹⁸ Nitekim bu tercih, Türk çadırları arasında toplu ihtidalarla dönüşmüştü. 10.asrın sonlarına doğru “200.000 çadır Oğuz Türk'ü İslamiyet'i kabul etmişti.”⁹⁹ Bu tercihte mutlak surette Abbasilerin gösterdiği toleranslı tutumun etkisi vardır.¹⁰⁰ Çöl hayatının tesirli olduğu Emevilerde kabilevî üstünlük anlayışı, Arap olmayan unsurları ikinci sınıf vatandaş haline getirirken, Abbasiler İslâm'ın emrettiği adalet ve eşitlik anlayışını benimsemişlerdi ki, bu telakkinin neticesi olarak Ortaçağ'ın

⁹⁵ Hakkı Dursun Yıldız, “Abbasiler”, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1:34.

⁹⁶ Yıldız, “Abbasiler”, 36.

⁹⁷ İbn Fadlân, *İbn Fadlân Seyahatnamesi*, çev. Ramazan Şeşen, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2016), 52.

⁹⁸ Köprülü, Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 117.

⁹⁹ Osman Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2012), 26.

¹⁰⁰ Salim Koca, “Türklerin Göçleri ve Yayılmaları”, içinde *Türkler Ansiklopedisi* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 1:1006.

ruhuna münasip beynelmilel bir imparatorluk vücuda getirmişlerdi.¹⁰¹ Bu vaziyette iken Türkler, Abbasi Devleti'nin ordularında ve siyaset kademelerinde oldukça etkili unsurlar haline gelmiş, mühim görevlere getirilmişlerdir. Öyle ki Halife Mutasım devrinde Türklerin ikameti için Bağdat yakınlarında Samerra şehri dahi vücuda getirilmişti. 836 yılında yapılan şehrin; daha sonraları çarşılar, hanlar ve çeşitli mimari eserler ile donatılarak büyüdüğü anlaşılmaktadır.¹⁰² İşte tüm bu önlemlerle, Abbasi iktidarının batı kısımlarındaki Bizans hudutları güvence altına alınırken, bir taraftan da Türklerin İslâm dünyasındaki etkisi hızla artmaktaydı. Ayrıca Abbasi sınırlarında meydana gelen kıyam hareketlerinin bastırılmasında Türk komutanlar da görevlendirilmişti.¹⁰³ Türk gücünün siyaset âleminde artmasına bağlı olarak, Abbasilerin rahatsız olmaya başladıklarını anlamaktayız. Bağdat ahalisinin Türk ve Acemler çoğalınca bu durumdan rahatsız olması,¹⁰⁴ daha sonraki yıllarda Abbasi yönetiminde de karşılık bulmuştur. Bağdat; Hilafetin payitahtı hükmünde olduğu için, halkın rahatsız olduğu meseleler çok daha çabuk ve tesirli bir biçimde iktidarın dikkatini çekmekteydi.

Özellikle Büveyhilerin 10.asrın ortalarından itibaren Bağdat'ta siyasi hâkimiyetlerini tesis etmeleri, Abbasileri oldukça rahatsız etmiştir. Abbasi hanedanı bu zaman diliminde sadece Halife ismini taşıyan ve siyasi fetretin parçası olan idareciler hükmündeydi. Bağdat'ta tamamen “*Sasani geleneklerine göre bir idare söz konusuydu.*”¹⁰⁵ 10.asrın ortalarından itibaren Türklerin Maverâünnehr Bölgesi'nde toplu olarak İslâm'a girmeye başlamaları ve batıya doğru kitleler halindeki yoğun göç hareketi, İslâm dünyasını da derinden etkilemiştir. Bu yoğun Türkmen hareketleri, daha sonra siyasi bir organizasyona dönüşmüş ve Büyük Selçuklu Devleti'nin tesisinde mühim bir rol oynamıştır. Burada Büyük Selçuklu Devleti'nin teşekkül etme nedenlerine girmeyeceğiz. Fakat Büyük Selçuklu Devleti'nin vücuda gelmesi, geçmiş Türk-İslâm Devletlerinin varlığından çok daha tesirli bir etki meydana getirmiştir. Çünkü bu göçler neticesinde Oğuzlar, dünya siyasetinin merkezî sahalarını idare etme fırsatını yakalamışlardır. Bu istikamette Anadolu'nun kısa zamanda bir Türk yurdu haline gelmesi

¹⁰¹ Köprülü, *Türkiye Tarihi*, 119.

¹⁰² Mesûdî, *Kitâbü't- Tenbih ve'l- İşraf*, 250.

¹⁰³ Mesûdî, *Kitâbü't- Tenbih ve'l- İşraf*, 248.

¹⁰⁴ Mesûdî, *Kitâbü't- Tenbih ve'l- İşraf*, 250.

¹⁰⁵ Erdoğan Merçil, “Büveyhîler”, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları,1992), 6:498

sadece Türk tarihini değil, İslâm ve Avrupa tarihini de birinci derecede etkilemiştir. Oğuzlar bir taraftan Anadolu'nun içlerine kadar ilerler iken, bir taraftan da kuruldukları İran sahasından Ortadoğu sınırlarına kadar genişlemişlerdi. Nitekim Türklerin mevcut yayılması, sadece iktidarın etnik değişimi anlamını taşııyordu. Türkler fethettikleri yerlere Türk ailelerini yerleştirerek, yeni topraklarının demografik yapısına doğrudan tesir etmişler, ayrıca inşa ettikleri Türk üslûbu şaheser binalar ile mevcut toprakları kısa zamanda Türklerin mülkü haline getirmişlerdi.¹⁰⁶ Bu durum Abbasiler için de çok iyi bir gelişme olmamıştır. Türkleri sadece askeri yetenekleri ile görmek isteyen Araplar; Türklerin siyasi kabiliyetlerini ve devlet kurma başarısını göz ardı etmiş görünmektedir. Özellikle Tuğrul Bey'in 1055 Bağdat Seferi neticesinde, Hilafet merkezi her ne kadar Büveyhi baskısından kurtulsa da, Selçuklu iktidarının İslâm dünyasındaki etkisi daha görünür hale gelmiştir. Büveyhîlerin Bağdat valisi olan Besasiri'nin isyanı sonucunda tutsak edilen Halife Kaim Biemrillah'ın Tuğrul Bey tarafından Bağdat'a getirilmesi ve makamına iade edilmesi, Türklerin İslam dünyasında artık pozisyon kurucu niteliklere sahip olduğunu da bizlere göstermektedir.¹⁰⁷ Artık İslâm dünyasının yeni lideri, Oğuzların kurduğu Büyük Selçuklu Devleti olmuştur. Bu liderlik durumunu sadece Bağdat özelinde incelemenin hata olduğu kanaatindeyim. Nitekim Abbasi Hükümeti ile Selçuklu Hanedanının hâkimiyet sahalarının birbirine yakınlaşması da iki taraf arasındaki gerginliği artırmıştır.

Abbasi Halifeleri Türklerin zaferleri karşısında; Türk Sultanlarına her ne kadar çeşitli dönemlerde payeler verseler de, kendilerinin ikinci plana düşmelerinin rahatsızlığını daima yaşamışlardır. Irak Selçuklu-Abbasi arasındaki siyasi ilişkileri bu istikametten izlemek daha objektif olacaktır. Irak Selçuklu sınırları, Abbasi Devleti ile Büyük Selçuklu arasında bir tampon bölge olma özelliğini taşıyordu. Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'in, Abbasi Halifesine karşı Irak Sultanı Mahmud'u ikaz ve tehdit eden mektubu; Büyük Selçuklu iktidarının Irak bölgesine olan ilgisinin hangi derecede olduğunu göstermektedir.¹⁰⁸ Öyle ki Sencer, Irak Sultanından Halife'yi baskı altında tutmasını emretmiştir. Bununla birlikte Halife de Sultan Mahmud'u "Yemînu Emîri'l

¹⁰⁶ Kader Altın, Elif Kömürcü, "Beylikler Döneminin Anadolu'nun Türkleşmesine Katkıları", Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (UTAD), 5/2 (2021):173.

¹⁰⁷ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't- taleb fî târihi Haleb* (Selçuklularla İlgili Haltercümeleri), Yay. Ali Sevim, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011), 63.

¹⁰⁸ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi C II*, 87.

Mü'minîn" unvanı ile taltif etmişti.¹⁰⁹ Irak Selçuklu iktidarının gücü, Büyük Selçuklu idaresinin Ortadoğu hâkimiyeti açısından çok önemliydi. Abbasi idaresi için de İslâm dünyasının liderliğini tekrar elde etmek için, Irak Selçuklu sahasının kontrolü büyük bir önem arz ediyordu. Irak Selçuklu ise, bağımsız bir devlet olarak, meşrû sınırlarında hüküm sürmek istemektedir. Bu şekilde ortaya çıkan siyasi denklem neticesinde Abbasiler, Büyük Selçuklu' ya karşı Irak Selçuklu Devleti'ni sürekli denetim altında tutmak istemiştir. Halifeler mütemadiyen Irak Selçuklu Sultanlarını takip etme ihtiyacını duymuşlardır. Barankuş'un kışkırtması ile Halife'nin Mesud'a karşı harekete geçmesi,¹¹⁰ bu durumu açıkça göstermektedir. Özellikle Sultan Mesud döneminde üstünlük Irak Selçuklu Devleti'ne geçmiş, hatta Bağdat Mesud tarafından kuşatılmıştı. Irak Selçuklu idaresi, yeni Abbasi Halifesini tayin edecek kadar kuvvetli bir pozisyona gelmiştir.¹¹¹ Öyle ki Sultan Mesud bu esnada Bağdat'a dönemeyen Halife Musteşid'in yerine El-Muktefi'yi yeni Halife olarak tayin etmiş, daha sonra da O'na biat etmişti.¹¹² Sultan Mesud'un bu biatı; şüphesiz ki dini ve siyasi saiklerden meydana gelen bir tebaiyetti ki, Mesud İslâm dünyasının tepkisini çekmek istememişti. Bu dönemde Büyük Selçuklu ile Irak Selçuklu arasında kuvvetli bir ahenk sağlandığını düşünürsek, yeni Halife tayininde Sencer'in de onayının olduğu hususu katiiyet kazanmaktadır. Sencer'in Abbasileri baskı altında tutma arzusu, Mesud döneminde hayata geçmiştir denilebilir. Bu zamanlarda Abbasi Hilafeti, Türklerin siyasi hareket sahasını kısıtlamak için büyük gayret sarf ederken, Selçuklu idaresi de Bağdat dışına nüfuz edemeyen ve sadece dinî salâhiyetleri olan bir Halife görme istegindeydiler.¹¹³

Sultan Mesud'dan sonra Irak Selçuklu-Abbasi ilişkilerinde farklı bir siyasi oluşum meydana gelmeye başlamıştır. Irak Selçuklu iktidarındaki zafiyet, Abbasi Halifelerinin siyasi davranışlarını değiştirmeye başlamıştır. Halife Muktefi'nin Bağdat kalesi surlarını tamir ile birlikte Abbasi ordularını Ermeni ve Rum askerlerinden oluşturmaları, Abbasi-Selçuklu ilişkisinin artık kopma noktasına geldiğini, hatta bu ilişkinin düşmanlığa dönüştüğünü göstermektedir. Zira aynı Halife, Irak Sultanı Muhammed'in adına hutbede

¹⁰⁹ Mirhand, *Ravzatu's Safâ*, 199.

¹¹⁰ Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, 216.

¹¹¹ Muharrem Kesik, "Selçuklular Tarihi" Açıkta ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Tarih Lisans Programı İstanbul Üniversitesi (2014): 269.

¹¹² Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, 127.

¹¹³ İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2021), 51.

yer vermemiştir.¹¹⁴ Bu durum Abbasi Hilafetinin, artık Irak Selçuklu iktidarından rahatsız olduğunu açık bir şekilde göstermektedir. Irak Selçuklu Devleti zayıfladıkça, Abbasilerin Irak sahasındaki baskısı daha da artmıştır. Halife Muktefi, Bağdat'taki gücünü tekrar tesis etmek için Irak Selçuklu sınırlarına saldırmış ve önemli başarılar da elde etmiştir. “*Halifeliğin sınırları artık Kûfe’den Tekrit’e kadar uzanıyordu.*”¹¹⁵ Bu süreçte adı geçen kentlerin, Abbasi valileri tarafından idare edilmeye başladığı anlaşılmaktadır. Hilafetin genişleme siyasetinin hedefi; Halifeliğin, 1055 yılında Tuğrul Bey’in Bağdat Seferi ile kaybettiği itibarını tekrar kazanması ve Irak Selçuklu Devleti’nin siyasi denetiminden kurtulma isteğidir. Bu idealin hayata geçmesi noktasında, Sultan Mesud’dan sonra ciddi gelişmeler olduğu da anlaşılmaktadır. Özellikle Mesud döneminde Halife Müsterşid’in, Sultan Mesud’u saf dışı bırakmak arzusu ile bazı Selçuklu emirlerini de safına dâhil etmesi söz konusuydu. Hilafetin bu çabaları, Irak Selçuklu hâkimiyetinin kendisine karşı bir “güce” dönüşmesini istemediğini açıkça göstermektedir. Öyle ki zayıf karakterli sultanların varlığı esnasında, emirler ve atabeyler de merkezî otorite için bir tehdit unsuru haline gelmiştir. Bu atabey ve emirler sık sık Abbasi Hilafeti ile dirsek teması halinde bulunmuşlardır. Abbasilere göre Irak Selçukluları devam etmeliydi. Ancak bu mevcudiyet Abbasiler için bir tehlike unsuru haline gelmemeliydi. Tüm bu durumlar Abbasilerin, Irak Selçuklu Devleti’ni siyasetin merkezinden uzaklaştırmak için tüm yollara başvurduğunu da göstermektedir.

Bu hususta son olarak Halife Nasr Li Dinillah dönemini zikretmeden geçmemek gereklidir. Halife Nasr döneminde Abbasiler güçlenmiş ve Abbasi ülkesinde ciddi anlamda atılımlar gerçekleşmişti.¹¹⁶ Bununla birlikte Irak Hanedanı arasında taht kavgaları tüm harareti ile sürmekteydi. Bu iktidar mücadelesinde Halife, Kızılbaşlar’ın tarafında yer almıştı. Aynı Halife, Irak Selçuklu iktidarının sona ermesi için Harezmşah Tekiş’e de tam destek vermişti. Neticede 1194 yılında Irak Selçuklu Devleti tarih sahnesinden çekilmekle birlikte, Abbasi Hilafeti için çok daha ciddi bir tehdit oluşmuştu ki; bu tehdit Harezmşah Devleti’dir. Özellikle Sultan Alaeddin zamanında gücünün zirvesine çıkan Harezmşah Devleti, Halife Nasr’ın hiddetini celbetmiş ve bu sefer de

¹¹⁴ Fatih Güzel, “Irak Selçuklu Devletinin Yıkılmasında Halife Nasır Li- Dinillah’ın Rolü”, *Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 6/3 (2015):80.

¹¹⁵ Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 332.

¹¹⁶ Hamdullah Kazvinî, *Târih-i Güzide*, 295.

Halife, Gurluları Harezmşahlara karşı destekleme yoluna gitmişti.¹¹⁷ Sonuç olarak ilk devrede Irak Selçuklu Devleti'nin yıkılmasında önemli bir katkıya sahip olan Abbasilerin bu başarısının uzun soluklu olamadığı ve tam olarak Irak sahasına hükmedemediği de anlaşılmaktadır. Harezmşah hâkimiyetinin İran ve çevre coğrafyalardaki etkisi, bu sahalarda Türk varlığının devam etmesi anlamına gelmekteydi. Abbasi Hükümeti uzun zamanlar aradığı siyasi fırsatı tam elde edeceğine düşünmüşken, Harezmşahlıların mezkûr coğrafyalardaki hâkimiyeti Abbasilere tam anlamı ile siyasi bir şok yaşatmış olmalıdır. Kanaatimce bu siyasi şokun Abbasiler üzerindeki tesiri oldukça etkili olmuştur ki, Abbasi Hükümetinin 13.asrın başlarından itibaren zayıflama süreci hızlanmıştır. 12.asrın sonları ile 13.asrın başlarında vuku bulan meş'um Moğol felaketi esnasında Abbasilerin tembel bir vaziyette olmaları ve Moğollara hususan Harezmşah kuvvetlerinin mukavemet göstermelerinin asıl nedeni; Abbasilerin arzu ettikleri siyasi hedefe ulaşamamalarıdır.

2.1.2. Irak Selçuklu-Büyük Selçuklu İlişkileri

Her anlamda Büyük Selçuklu Devleti'nin organik bir parçası, belki de devamı olan Irak Selçuklu Devleti'ni anlamak için Büyük Selçuklu Devleti'ni anlamak doğru bir bakış açısı olacaktır. Önceki kısımlarda Oğuzların Sirderya muhitinden Batı'ya doğru olan ve dünya siyasetinin merkezini doğrudan etkileyen yoğun göç hareketinden bir nebze bahsetmiştik. Bu göç hareketi Selçuklu Devleti'nin teşekkül etmesine sebebiyet vermiş, bu durum da dünya siyasetini ve toplum tarihini doğrudan etkilemişti. Bu göç hareketini önceki göç hareketlerinden ayıran en önemli özellik, Türk siyasi tarihine istikamet vermiş olmasıdır. Nitekim önceki göç hareketlerinden sonra bu kadar kozmopolit Türk siyasi organizasyonlarına tesadüf edilmemektedir. Tarihi olarak kayıtlıdır ki; Türkler önceden de Orta Asya'da, Maveaünnnehr ve Hindistan havalisinde önemli devletler kurmuşlardı. Bu durum, tabii olarak büyük bir siyasi tecrübe halini almıştır. Ancak Kınıkların kurduğu Büyük Selçuklu Devleti, Türklerin Batı'ya doğru olan kesif Türkmen göçlerinin sonucu olarak, beynelmilel siyasi bir organizasyon halini almıştır. Selçuklunun hâkimiyetini tesis ettiği İran, Ortadoğu ve Anadolu coğrafyaları zayıf devletlerin uzun ve etkili bir şekilde hayatîyetlerini devam ettireceği sahalardan değildi. Bu coğrafyalar, nice büyük devletlerin tarih sahnesinden silinmesine şahit olmuştur. Kanaatimce “Türk-Cihan Hâkimiyeti Mefkûresinin” dönüm noktası, Büyük Selçuklu

¹¹⁷ Aydın Taneri, *Harezmşahlar* (İstanbul: Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, 2019), 58

iktidarının mezkûr sahalarda ortaya çıkan hâkimiyeti olmuştur. Türkler bu sahalara hâkim olamadan dünyaya hâkim olunamayacağının farkına, buralara hâkim olduktan sonra varmışlardır. Çünkü bu sahalarda, dünya siyasetinin en sıkı olaylarının cereyan ettiği yerlerdi ve buralarda önceki zamanlarda Roma, Sasaniler ve Arap-İslâm Devleti gibi güçlü devletler kurulmuştu. Arapların bu sahalarda, özellikle Anadolu'da, uzun zamanlar hâkimiyet kuramamasının nedeni, bu coğrafyaların kendi has içtimai, coğrafi ve ekonomik koşullarını idrak edememeleridir. Nitekim Araplar elde ettikleri Anadolu topraklarını kısa zaman sonra Bizans'a kaptırmışlardı.¹¹⁸ Bizans Devleti, Araplar karşısında kısa zamanda toparlanma fırsatı bulmuştu.¹¹⁹

Tüm bu siyasi tecrübelerin neticesi olarak, Büyük Selçuklu Devleti bu bölgelerde önemli başarılar elde etmiştir. Bu coğrafyalarda günümüze kadar gelen Türk-İslâm kültürünün temelini de Selçuklular atmıştır. Çünkü Abbasilerin her anlamda zayıfladığı dönemlerde, Oğuzlar dünya siyasetini şekillendiren bir unsur olarak ortaya çıkmışlardı. Ancak şunu da unutmamak gerekir ki Türkler, Abbasi ordularının Bizans'a karşı vurucu unsurları olarak İran ve Anadolu'da da istihdam edilmişlerdi.¹²⁰ Gerek bu görevlendirmeler aracılığı ile gerekse 11. asrın başlarından itibaren hız kazanan Anadolu'daki Türk keşif akınları münasebetiyle, Türklerin bu coğrafyalar hakkında ciddi bilgilere sahip olduğunu anlayabilmekteyiz. Türkler hususan Anadolu'da kısa zamanlarda silinmesi pek mümkün olmayan bir Türk-İslam medeniyeti tesis etmişlerdir. Nitekim Anadolu'nun Türkler tarafından fethinin hemen öncesinde, Anadolu'nun kuzeydoğusu ve doğusunda Gürcü ve Ermeni nüfusunun yoğun olduğu bilinmekteydi.¹²¹ Herhangi bir şekilde Gürcü ve Ermeni Devletleri söz konusu olmamakla birlikte; Ermeni ve Gürcü generalleri Bizans ordusunda istihdam ediliyordu.¹²² Orta ve Batı Anadolu'da ise yoğun Rum nüfusu bulunmaktaydı. Türklerin fütuhatından sonra Anadolu coğrafyasına Türkmen boyları iskân edilince, Anadolu'nun asıl içtimai vaziyeti ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak günümüz Anadolu ve İran coğrafyalarının içtimai vaziyetinin temelinde, Selçukluların bu bölgeleri fethetmesi önemli bir âmil olarak karşımıza çıkmaktadır. Irak Selçuklu Devleti'nin aslında Büyük Selçuklunun devamı ve parçası

¹¹⁸ Mehmet Şeker, *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1997), 4.

¹¹⁹ Timothy E. Gregory, *Bizans Tarihi*, çev. Esra Ermert, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020), 190.

¹²⁰ Mehmet Şeker, *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması*, 4.

¹²¹ Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002), 4.

¹²² Sevim, *Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, 6.

olması durumu; iki taraf arasında nesebî bir yakınlığın olması ile ilişkilidir. Bunun yanı sıra her iki tarafın da, aynı devirlerde aynı topraklara hükmetmesi; mevcut organik bütünlüğü tamamlayan bir unsur olmuştur.

Irak Selçuklularının tarih sahnesine çıktığı zamanlarda Irak sahası Horasan muhiti ile aynı coğrafyada yer almaktaydı.¹²³ Burada Selçukluların kesin olarak bir hâkimiyeti söz konusuydu. Bu bölgenin oldukça ehemmiyetli bir saha olması, Büyük Selçuklu ile Irak Selçuklu ilişkilerine yön vermiştir. Büyük Selçuklu Sultanlarının Irak bölgesi ile yakından ilgilenmesi, aslında Irak sahanın önemini de ortaya koymaktadır. Nitekim şehzadeligi esnasında uzun zamanlar Horasan hükümdarı olan Sencer, bu coğrafyayı yakından tanımaktaydı.¹²⁴ Büyük Selçuklu idaresi herhangi bir Haçlı Seferine hedef olabilme ihtimalinin yüksek olduğu bu bölgeyi, kuvvetli bir Türk idaresine bırakmak istemiştir. Öyle ki Abbasi Hilafetinin Haçlı Seferlerine karşı tembellik göstermesi, belki de duyarsız kalması Büyük Selçuklu idaresinin böyle bir önlem almasında etkili olmuştur.¹²⁵ Ayrıca Bağdat'ın Irak mıntıkasında olmasıyla, Irak Selçuklu Devleti bir kat daha önem kazanmış oluyordu. Bağdat öyle anlaşıyor ki Abbasilerin Hilafet merkezi olmakla birlikte, Selçukluların da siyasi olarak üssü konumundaydı. Bu yüzden Bağdat merkezli olmak üzere, Abbasiler ile Selçuklular arasında çatışma yaşanması kaçınılmaz bir hâl almıştır. Nitekim Irak Selçuklu ile Büyük Selçuklu arasındaki siyasi ilişkileri, Abbasi Hilafeti olmadan incelemek mümkün değildir. Abbasiler Irak Selçuklu hanedanını yanında görmek isterken, Büyük Selçuklu böyle bir ittifakı hoş görmemiştir. Nitekim böyle bir ittifakı bozmak için Sencer'in yoğun mesai sarf ettiğini de söyleyebiliriz. Sultan Sencer'in Mahmud'a yazdığı mektup bunun bir göstergesidir. Bununla birlikte Sultan Mesud'un; Bağdat üzerine bir hareket planlarken, Sencer tarafından Rey'e davet edilmesi ve burada bir nevi Sencer'e biat merasiminin tertip edilmesi, Irak Selçuklu iktidarının Sencer'e bağlı olduğunu göstermektedir.¹²⁶ Bu davetin asıl nedeni Sultan Mesud'un oldukça başarılı bir siyaset izlemesi ve Halife üzerinde büyük bir baskı oluşturmuş olmasıdır. Bir başka deyişle Irak Selçuklu iktidarının gücü, Sencer için kontrol edilebilir olmaktan çıkmaya başlamıştır. Özellikle Irak Selçuklu idaresindeki üst düzey bürokratlar Sencer tarafından atanıyordu. Nitekim Sultan Mesud'un, ümera sınıfının tesiri altına

¹²³ M. Fuad Köprülü, *Türkiye Tarihi*, 190.

¹²⁴ Râvendî, *Râhat-Üs Sudûr ve Âyet-Üs-Sürûr C I-II*, 164.

¹²⁵ Köprülü, *Türkiye Tarihi*, 192.

¹²⁶ Râvendî, *Râhat-Üs Sudûr ve Âyet-Üs-Sürûr C I-II*, 170.

girmesi; Sultan Sencer'in Rey şehrinde Mesud ile bir mülakat gerçekleştirmesinde önemli rol oynamıştır.¹²⁷ Bu görüşmelerde Sencer'in, Mesud'a emirler ile arasındaki münasebetinin nasıl olması gerektiği hususunda uyarılarda bulunduğu muhakkaktır. Ayrıca Sultan Mesud'un; üst düzey bürokrat atamasındaki şahsi tasarrufları ve devleti bizzat elinde tutma gayretleri, Sultan Sencer tarafından hoş karşılanmamıştır. Tüm bunlar Büyük Selçuklu idaresinin, en azından Sencer döneminde olmak üzere, Irak sahasında mutlak bir denetiminin, hatta otoritesinin olduğunu bizlere göstermektedir.¹²⁸ Ancak Sultan Sencer'in 1157 yılında vefat etmesi, Irak Selçuklu siyaseti açısından da bir dönüm noktası olmuştur.¹²⁹ Öyle ki Sencer, vefatından bir yıl önce Oğuz esaretinden kurtulmayı başarmıştı. Sencer'in üç yıl kadar Oğuzlara tutsak olarak hayatını devam ettirdiği düşünüldüğünde, Büyük Selçuklu iktidarının en azından 1153 yılından itibaren, Irak Selçuklu üzerindeki mevcut otoritesinde ciddi anlamda sarsılmalar olduğunu düşünebiliriz. Ayrıca Sultan Mesud'un 1152 yılında vefatı ve daha sonraki süreçte, oldukça zayıf karakterli sultanların Irak siyasetinin başına geçmesi, Irak Selçuklu Devleti'nin sonunun geldiğinin habercisi olmuştur. Öyle ki Büyük Selçuklunun görünüşteki baskısı kalkmakla birlikte, Irak sahasında Abbasilerin baskısı kendisini hissettirmeye başlamıştır. Sultan Muhammed ile birlikte Bağdat üzerindeki Irak Selçuklu hâkimiyeti ciddi anlamda kalkmış ve Irak Selçuklu Devleti'nin Bağdat emirlerinin güçleri elinden alınmıştır.¹³⁰ Irak Selçuklu Devleti'nde bu süreçte atabeylikler ve emirlerin de oldukça etkili olmaya başladıklarını görmekteyiz. Özellikle İldeniz ve oğlu Pehlivan döneminde devletin itibarının tekrar kazandırılmaya çalışıldığı görülmektedir.

Irak Selçuklu-Büyük Selçuklu ilişkilerini, özellikle Sencer dönemi ile sınırlandırmak doğru olacaktır. Irak Selçuklu Devleti'nin Sultan Sencer'in onayı ile vücuda gelmesi ve Sencer'den hemen sonra Büyük Selçuklu Devleti'nin tarihe karışması, bu durumu izah edebilmektedir. Öyle ki muasır kaynaklarda Irak Sultanları için “*Sultan-ul Muazzam*”, “*Yemin-i Emirü-l Müminin*” gibi lakaplar zikredilmekle birlikte;¹³¹ Sultan

¹²⁷ Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, 77.

¹²⁸ Hüseyin Kayhan, “Irak Selçukluları”, içinde *Türkler Ansiklopedisi* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 4:1276.

¹²⁹ Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 284.

¹³⁰ Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 331.

¹³¹ Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, 122.

Sencer için “*Sultan-ı Âzam*”¹³² ve “*Âlemlerin Efendisi*”¹³³ gibi sıfatlar kullanılmıştır. Bu sıfatlar dahi Irak Selçuklu hükümdarlarının, Sencer karşında tâbi bir konumda olduğunu bizlere göstermektedir. Tüm bu siyasi sorunları ile birlikte Irak Selçuklu Hanedanı, idare ettiği halklar ile insan merkezli bir iletişim halinde olmuştur. En azından Irak sahasındaki halkların, Irak Selçuklu hanedanına sıkça kıyam hareketlerine girişmemesi, bu olumlu iletişimin sonucu olarak gösterilebilir. Ayrıca Horasan civarındaki mühim ticari merkezlerin iktisâdi öneminin devam etmesi, bu olumlu vaziyete bir örnek teşkil edebilir. Sonuç olarak Irak Selçuklu iktidar sahipleri, bu siyasi deneyimi Büyük Selçuklu Devleti’nin idari felsefesinden miras olarak devralmışlardır.

2.1.3. Irak Selçuklu-Atabeylikler İlişkileri

Büyük Selçuklu Devleti’nin Türk-İslâm siyasi literatürüne kazandırdığı atabeylik müessesesi, Irak Selçuklu Devleti için de muasır kaynaklarda ziyadesi ile geçen bir kavram olmuştur. Atabeylik meselesi bir iç sorun olarak karşımıza çıksa da, devletin siyasi gücündeki değişime bağlı olarak bazı dönemlerde dış sorun olarak da gelişim göstermiştir. Atabey atamalarına bağlı olarak bu kavramın daha sonraları bir kurum olarak karşımıza çıktığı görülmektedir. Atabeylik kurumunun temelinde, kadim Türk siyasi geleneğinin bir sonucu olarak ortaya çıkan “devletin hanedanın ortak malı olması” hususu yer almaktadır. Nitekim yaşları küçük bile olsa; sultan, aday şehzadeleri mühim mevkilere melik olarak atar ve meliklerin başına da bir atabey tayin ederdi. Meliklerin mühim mevkilere atanması Selçuklu topraklarının onlara iktâ olarak verilmesi sureti ile olurdu.¹³⁴ Büyük Selçuklu Devleti’nde görülen bu atamanın ön şartı atabeylerin askerlik mesleğinden anlıyor olmasıydı.¹³⁵ Bu yüzden savaşlarda yararlılık göstermesi atabey tercihinde aranan bir özellikti. Atabeylerin, tayin olundukları meliklere mutlak sadakat halinde olması lüzumu vardır. Bunun için yüksek güvenirliliği olan “emin” kimselerden atabey seçimi yapılırdı. Selçuklu Devleti’nin genel tarihine bakıldığında atabeylerin, eğitimlerini tahsil için vazifelendirildikleri meliklere sadık kimseler olduğu görülmektedir. Bu sadakat durumu, atabeylerin iktidar mücadelelerinde kendi meliklerinin tarafında olması sonucunu vermiştir. Nitekim atabeyler, kendi meliklerinin

¹³² Râvendî, *Râhat-Üs Sudûr ve Âyet-Üs-Sürûr C I-II*, 203.

¹³³ Nîşâbü’rî, *Selçuknâme*, 118.

¹³⁴ Murat Öztürk, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri* (İstanbul: Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, 2019), 21.

¹³⁵ İbn-i Bibi, *El- Evâmirü’l Alâ’iyye fi’l Umûri’l Alâ’iyye Selçuknâme*, çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020), 17.

tahta geçmesi için yoğun çaba sarf etmişlerdir. Daha da ötesi iktidar mücadelelerinin iktidar sahibinin lehine sonuçlanmasında atabeylerin rolü inkâr edilemez.¹³⁶ Bunun sonucu olarak atabeyler, iktidarın karar alma sürecinde etkili unsurlar olarak ortaya çıkmışlardır. Irak Selçuklu Sultanı Süleyman'ın tahta geçmesi esnasında, Süleyman'ı taht'a hazırlayan kişinin Atabeg Kutbeddin'in olması¹³⁷ ve Sultan Beryaruk'u, O'nun Atabegi olan Gümüştigin'in Rey'de taht'a geçirmesi;¹³⁸ atabeylerin Selçuklu siyasetinde nasıl bir pozisyon aldığını bizlere göstermektedir. Özellikle meliklerin küçük yaşta iktâ sahibi olmaları da, atabeylerin gizli güç olmasında oldukça etkilidir. Atabeyler bu şekilde hem idari olarak tecrübe kazanıyorlar, hem de meliklerin üzerinde, olması gerekenden fazla etkiye sahip olma fırsatını yakalıyorlardı. Öyle ki meliklerin amiri oldukları muhitte, atabeyler asıl idareciler olarak görev yapmışlardır. Hatta daha sonraki zamanlarda atabeylerin kendi bölgelerinde feodal beyler gibi hareket ettiklerini görmekteyiz. Sultan Sencer'in vefatından sonra Büyük Selçuklu Devleti yıkılınca, Selçuklu sahasında birçok atabeyliğin idareyi ele alması¹³⁹ siyasi birliğin parçalandığını sonucunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte bu atabeylikler, Türk-İslâm varlığının bu sahalarda devam etmesinde mühim rol oynamışlardır. Ayrıca mevcut müstakil atabeylikler Haçlı hücumlarına karşı bir set vazifesini de görmüşlerdir. İldeniz'in atabeyliğini tanımayan bazı Türkmen beyliklerinin, Gürcü tehdidi karşısında İldeniz ve Sultan Arslan'ın liderliğinde ittifak yapmaları ve Gürcülerin istila hareketlerini durdurmaları bu konuda iyi bir örnek teşkil etmektedir.¹⁴⁰

Atabeylik kurumunun ilk temsilcisi, meşhur Vezir Nizâmülmülk olmuştur ki,¹⁴¹ bu vazife O'nu daha sonraları devlet kademelerinde sultandan sonraki kişi konumuna getirmiştir. Tabii ki Nizâmülmülk'ün siyasi bir deha olduğunu da unutmamak gerektir. Bu kurum, daha sonraları birçok Türk-İslâm Devleti'nde de varlığını devam ettirmiştir. Irak Selçuklularının yanı sıra Anadolu Selçuklu Devleti, Eyyûbiler, Akkoyunlular ve Safevi Devleti zamanında da atabeylik müessesesi, küçük değişimler gösterse de, devam etmiştir. Ayrıca İran Moğolları hatta İznik Rûm İmparatorluğu protokolünde dahi

¹³⁶ Faruk Sümer, "Irak Selçukluları", içinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2009), 36:387.

¹³⁷ Ravendi, *Râhat-Üs Sudûr ve Âyet-Üs-Sürûr C I-II*, 263.

¹³⁸ Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Câmi'ü't- Tevârih*, 98.

¹³⁹ Sirâc el Cüzânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, Tercüme Erkan Göksu, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020), 105.

¹⁴⁰ Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2021), 103.

¹⁴¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2021), 46.

atabeylik kurumu teşekkül etmiştir.¹⁴² Atabeylik vazifesinin bir kurum haline gelmesi, bu görevin Türk toplumunda bir karşılığının olması ve toplumda kültür halini alması ile gerçekleşmiştir. Bu vazifenin, siyasi kültür halini almasında atabeyliğin babadan oğula miras olarak bırakılması etkili olmuştur ki bu vasıta ile atabeylikler müstakil devlet olma yolunda önemli aşamalar kaydetmişlerdir. Tüm bu durumlar atabeylerin zamanla, iktidarda asıl karar vericiler haline gelmesine yol açmıştır Atabey İldeniz'in, kalabalık bir ordu ile Arslanşah'ı Irak Selçuklu iktidarına getirmesi¹⁴³ ve Arslanşah'ın zevk-ü sefa halini alan iktidarı, gücün İldeniz'de toplanmasına yol açmıştı. Şemseddin İldeniz'in vefatından sonra, hiç arzu etmemesine rağmen, Arslanşah iktidar gücünü İldenizoğlu Pehlivan'a bırakmak zorunda kalmıştı. Öyle anlaşıyor ki merkezi otoritenin zafiyeti, atabeylerin güçlenme sürecini daha da hızlandırmıştır.¹⁴⁴ Kişilik olarak zaten güçlü profiller olan atabeylerin, zayıf iktidar sahipleri devrinde, idarede söz sahibi olmasını garip karşılamamak gerektir. Öyle ki atabeyler, iktidarın bağımsız karar alma sürecinde dahi önemli bir engel olarak ortaya çıkmışlardır. Atabeylerin bazı dönemlerde Halife nezdinde de siyasi kıymetinin de olması oldukça anlamlıdır. Nitekim Atabey Karaca Sâki, iktidar mücadeleleri esnasında Sultan Mesud'a karşı taraf olmuşken, Halife'den pek iltifat görmüş hatta Halife ile müttefik olmuştu.¹⁴⁵

Atabeylerin Selçuklu döneminde sultanların kızları ile evlenmeleri durumu, onların iktidar nazarında nasıl bir konumda olduklarını göstermektedir. Selçuklu Sultanı Mesud, kızını Suriye Atabey'i Nureddin Mahmud ile nikâhlandırmıştı.¹⁴⁶ Ayrıca Atabeg-i Âzam olan İldeniz de, Arslanşah'ın annesi ile evlenmişti.¹⁴⁷ Türk tarihinde isminden fazlaca söz ettirmiş atabeyler vardır ki bunların sayısı oldukça fazladır. İmameddin Zengi, Şemseddin İldeniz, Gümüştegin Candar, Kara Sungur, Muzafferüddin Ertokuş bunlardan sadece birkaçıdır. Atabeylerin divanda bulunmaları, onların siyasi karar mekanizmasının önemli bir parçası olduklarını göstermektedir.¹⁴⁸ Atabeylerin, ümera üzerinde de büyük bir tesiri vardı. Bu birliktelik; devletin çoğu zaman otoritesini tehdit etse de, devletin zayıfladığı dönemlerde idarenin devamını sağlıyor, hatta dış sorunlara karşı etkili bir

¹⁴²Coşkun Alptekin. "Atabeg", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1991), 4:39.

¹⁴³ Öztürk, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, 125.

¹⁴⁴ Sürsal, "Ortadoğu'da Selçuklu Varlığı", 1273.

¹⁴⁵ Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular* (Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1991), 17.

¹⁴⁶ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 62.

¹⁴⁷ Mîrhand, *Ravzatu's Safâ*, 237.

¹⁴⁸ El- Hôyî, *Selçuklu İnşâ Sanatı*, 81.

savunma mekanizması dahi vücuda getiriyordu. Şemseddin İldeniz'in Gürcülere karşı başarılı seferleri, bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Atabeylik, bir kurum olarak Osmanlı Devleti'nde devam etmekle birlikte, bu kurumun niteliği Osmanlı idaresinde değişime uğramıştır. Osmanlı'da Lala ismi ile karşılık bulan bu vazifenin, siyasi anlamda bir karşılığının olmadığını anlamaktayız. "Lalalık" Osmanlı'da bir kurum haline gelememiş, lalaların görev mahalli özellikle taht adayı olan şehzadelerin eğitimi ile sınırlandırılmıştır. Selçuklu idaresinin her anlamda mirasçısı olan Osmanlı'nın, Selçuklu otoritesi üzerinde büyük bir etkiye sahip olan atabeylik kurumunun yetkilerini sınırlandırması, devletin hayrına olmuş gibi görünmektedir. Nitekim Osmanlı'da atabeylerin karşılığı olarak addedilen lalaların büyük bir itibara sahip olmakla birlikte, siyasi bir nüfûzunun olmadığını görmekteyiz.¹⁴⁹ Öyle ki bu hususta bir isyan ve kıyam hareketi ile de karşılaşılmamıştır.

Yukarıda kısaca izah etmeye çalıştığımız Irak Selçuklu-Atabeylikler ilişkisi, üzerinde durulması gereken bir konudur. Nitekim Irak Selçuklu idaresinde atabeylerin oldukça önemli konumda olduğunu görmekteyiz.¹⁵⁰ Özellikle Irak Selçuklu idaresinde güçlü iktidar sahiplerinin iş başına gelmemesi, atabeylerin daha kritik bir anlam taşımada etkili olmuştur. Sultan Mesut zamanında Azerbaycan havalisine tayin olunan Atabeg İldeniz; Mesud'un iktidarı zamanında tam olarak merkezi otoriteye itaat etmiş görünmektedir. Tabii ki bu atama, Sultan Sencer'in yüksek teveccühü ile gerçekleşmişti.¹⁵¹ Ancak sonraki devirlerde İldeniz, şahsi idarecilik sıfatları ile ön plana çıkmış, devletin iktidarında esas kara verici unsur haline gelmiştir. İldeniz'in Sultan Arslan'ın ismini hutbeye ekletmesi, *devletin ana dayanak direği* olması ve "*Atabeg-i Azam*" sıfatı ile anılması;¹⁵² artık Irak Selçuklu idaresinin İldeniz'in kontrolünde olduğunu bizlere göstermektedir. Irak Selçuklu idaresinde Sultanı belirlemek, artık ümera ve atabeylerin uhdesine geçmiştir. Hatta sultanların taht'a oturtulması esnasında atabeyler ve ümera sınıfının şiddetli çarpışmalar içinde olduğunu da belirtmek gereklidir. Nitekim Sultan Aslanşah'ın iktidarına karşı çıkan Rey Valisi ile Salgurlu Atabeyi'nin kurduğu ittifak; Atabeg İldeniz ile Sultan Arslanşah'ın ittifakı karşısında Hemedan'da ağır bir

¹⁴⁹ El- Hôyi, *Selçuklu İnşâ Sanatı*, 81.

¹⁵⁰ Zeynep Hilal Sekman, "Irak ve Horasan Selçuklularının Çöküşünde İdari Etkenler" (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2011), 98.

¹⁵¹ El Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsirî*, 106.

¹⁵² Râvendî, *Râhat-Üs Sudûr ve Âyet-Üs-Sûrûr C I-II*, 272.

yenilgiye uğramış, böylece müttefik grup iktidar şansını kaybetmiştir.¹⁵³ Halife de bu iktidar rekabetinde Arslanşah'ın tarafında konumlanmıştır. Buradan anlıyoruz ki; taht kavgaları esas itibarı ile bir iç mesele iken, belki de atabeylerin de tesiri ile dış bir sorun haline gelmiştir.

Bu kısımda Irak Selçuklu ile Musul Atabeyliği arasındaki siyasi ilişkiye de kısaca değinmenin faydalı olacağı kanaatindeyim. Zengiler ismi de verilen Musul Atabeyliği, İslâm dünyasında; Haçlılar ile mücadeleleri ile şöhret bulmuş bir Türk siyasi organizasyonudur. Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un, "*İmameddin Zengi'ye El Cezire ve Suriye'ye ek olarak Irak yönetimini*" vermesi ile Musul Atabeyliği kurulmuştur.¹⁵⁴ İmameddin Zengi, büyük idealleri olan bir kişilikti. Bu idealleri doğrultusunda, Zengilerin ilk zamanlar Irak Selçuklu Devleti'nin hâkimiyetinin aleyhine olarak, Abbasi hilafeti ile yakınlaştığı görülse de, Sultan Mesud döneminde Zengilerin Irak Selçuklu iktidarına tâbi' bir vaziyete geldiği anlaşılmaktadır. Hatta Sultan Mesud devrinde iki taraf arasında savaş durumu kaçınılmaz hale gelmişken, Atabey Zengi'nin Haçlılar ile muharebelerini gören Mesud, Atabey Zengi'nin de itaatini bildirmesi ile bu seferden vazgeçmişti.¹⁵⁵ Akabinde Urfa'nın Nureddin Zengi tarafından zaptı İslam âleminde Zengilere karşı büyük bir hayranlık meydana getirmekle birlikte, Haçlı dünyasında büyük bir hayal kırıklığı ortaya çıkmıştır. Bu hayal kırıklığı, daha sonraları Haçlıların tekrar bir araya gelmesine neden olacak kadar tesirli olmuştur. Nitekim İmameddin Zengi'nin Azez, Halep, Urfa muhitinde oldukça yıpratıcı akınlarda bulunduğu bilinmektedir.¹⁵⁶ O dönemde Büyük Selçuklu Devleti'nin inkırazı, Irak ve Suriye muhitinde doldurulması zor bir otorite boşluğu meydana getirmişti ki, bu boşluktan Musul Atabeyleri de ziyadesi ile etkilenmişlerdir. Nitekim Musul Atabeyleri; Haçlılara karşı elde ettikleri büyük zaferlere rağmen, bölgede güçlü bir siyasi iradenin var olmamasından dolayı, çoklu siyasi dengenin arasında savrulmuşlardır. Zengiler her ne kadar bölgede siyasi birliği sağlamak istemişlerse de, bu arzularını yerine tam olarak getirememişlerdir. Musul Atabeyliği iktidarından doğan Eyyûbilerin, hutbede onaylanması ile birlikte Musul Atabeyliği resmen Eyyûbi kontrolüne girmiştir.¹⁵⁷ Böylece Zengiler 1186 yılından itibaren Irak

¹⁵³ Öztürk, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, 127.

¹⁵⁴ Azîmî, *Azîmî Tarihi*, çev. Ali Sevim, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006), 167.

¹⁵⁵ Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 320.

¹⁵⁶ Azîmî, *Azîmî Tarihi*, 167.

¹⁵⁷ Coşkun AlpTekin, "Atabeg", 270.

Selçuklularının himayesinden çıkmışlardır. Irak Selçuklu Atabeyi İldeniz zamanında, Azerbaycan havalisinde Gürcüler ile mücadele edilirken; Güneydoğu Anadolu, Halep ve Musul civarında da Zengiler Haçlılara karşı cansiperane bir mücadeleye girişmişlerdi. Bu dönemde kısa süreliğine de olsa bölgedeki Türk-İslâm kuvvetleri bir araya gelmişlerdi. Fakat bu ittifak halinin uzun soluklu olmadığı da anlaşılmaktadır. Öyle ki bu dönemde Saltuklu, Salgurlu, Sökmenliler, Zengiler, Erbil Atabeyliği ve Artuklular arasında sıcak ilişkilerin olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu zayıf kuvvetlerin, İslam dünyasını endişeye düşürecek birçok sebep varken bir araya gelememesi, Haçlıların Ortadoğu'daki tahribatını artırmıştır. Özellikle yerel iktidarlarına alışmış olan mevcut siyasi organizasyonların topraklarında hâkimiyet kuran Eyyûbilerin de, bölge halkları tarafından pek de kabullenilemediği bilinmektedir.¹⁵⁸ Açıkçası Abbasi Halifeliğinin varoluş nedeni olan bu birlikteliği sağlama görevi, Hilâfet merkezinin siyasi ihtiraslarına feda edilmiştir. Ayrıca Irak Selçuklu Devleti ve Eyyûbi iktidarlarının da, mevcut yerel iktidarlara Haçlılara karşı ortak bir ideal etrafında bir araya getirecek politikalar üretmediğini de anlamaktayız.

Neticede atabeylikler, Büyük Selçuklu ile şekillenen ve daha sonraları diğer Türk-İslâm Devletlerinde de olgunlaşarak gelişim gösteren bir kurum olmuştur. Bu kurum özellikle Irak Selçuklu idaresinde tüm nüfûzu ile kendini hissettirmiştir.

2.1.4. Irak Selçuklu- Eyyûbiler İlişkisi

12.yy'ın ortalarından itibaren Irak ve Suriye menşeli bir Türk-İslâm Devleti daha meydana çıkmıştır ki, bu devlet Eyyûbiler olmuştur. Türklerin devlet tesis etme geleneğinin güney coğrafyalarındaki önemli şubelerinden biri de Eyyûbilerdir. Eyyûbilerin menşei hususunda farklı görüşler olsa da, Eyyûbiler bir Türk Devleti kimliği taşımaktaydı. Öyle ki Selahaddin Eyyûbi'nin kurduğu bu devlet, o dönem aydınları tarafından "*Devletü-t Türkiye*" olarak biliniyordu.¹⁵⁹ Bu dönemlerde, özellikle Ortadoğu coğrafyasında, Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılması üzerine birçok devlet kurulmuş, fakat kurulan bu yeni devletlerin içinden de yeni siyasi organizasyonlar vücuda gelmiştir. Öyle ki Büyük Selçuklu iktidarının inkırazının meydana getirdiği siyasi şoklar, en azından Ortadoğu coğrafyasında, kuvvetli ve uzun soluklu Türk-İslâm devletlerinin tesis

¹⁵⁸ Kemal Taşçı "Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası" (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2013), 563.

¹⁵⁹ Köprülü, *Türkiye Tarihi*, 192.

edilmesinde önemli bir engel teşkil etmiştir. Bu siyasi şokların meydana gelmesinde, Haçlıların baskısının artması da önemli yer tutmaktadır. Büyük Selçuklu sonrası Irak ve Suriye coğrafyasında, Irak Selçuklu Devleti'nin içinden Zengîler Atabeyliği çıkmıştı. Eyyûbi Devleti de Zengî Hanedanının iktidar zafiyetinden ortaya çıkan bir Türk-İslâm Devleti olmuştur. Nitekim Nureddin Zengî'nin siyasi ve askeri tedrisatından geçen Selâhaddin Eyyûbi, devlet başkanlığı zamanında Nureddin'in her anlamda “*taklitçisi*” olmuştu.¹⁶⁰ Selâhaddin Eyyûbi'nin iktidarı, gerçekten de parlak bir dönem olarak tarihe geçmiştir. Hususan Haçlılara karşı verdiği amansız mücadele, Nureddin Zengî'den Selâhaddin'e miras olarak kalmıştı.¹⁶¹ Nitekim bu mirasla Kudüs, Haçlılardan alınmıştı. Zengî'nin Urfa Zaferi ile Selâhaddin'in Kudüs Fethi arasındaki ortak nokta; iki zaferden sonra da Haçlı Ligi'nin, İslâm dünyasına karşı harekete geçmesi olmuştur. Bu iki mühim hadisenin bir ortak noktası daha vardır ki; İslâm dünyası bu iki zaferde de, zafer sahiplerini yalnız bırakmıştır. Eyyûbilerin Zengîlerden farkı açık olarak ortaya çıkmıştır ki; Eyyûbiler bir imparatorluk haline gelmiş ve sınırlarını Irak sahasından Lübnan, Mısır ve Anadolu'nun güneyine kadar genişlemişti. Bu durum; Anadolu, Suriye ve Mısır'daki tüm siyasi dengeleri değiştirmiştir. Eyyûbiler bir taraftan Haçlılara karşı mücadele ederken, bir taraftan da Anadolu Selçuklu Devleti ile sorunlar yaşamaktaydı. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun hâkimiyeti meselesinde, Eyyûbiler ile Anadolu Selçuklu Devleti arasında sıkı bir rekabet vardı. Bu durum Bizans-Eyyûbi yakınlaşmasını ortaya çıkarmıştır.¹⁶² Selâhaddin Eyyûbi muzaffer bir İslâm komutanı olmasının yanı sıra, siyasi fırsatları lehine çevirmeyi başarabilen politik bir zekâyâ sahipti. Öyle ki Mısır'daki Fatımî idaresinin Haçlı tazyikine karşı Eyyûbilerden yardım istemesi, Selâhaddin'in bu yardım isteğine olumlu cevap vermesi; Eyyûbilere Mısır hâkimiyetinin yolunu açmıştır. Sıkı bir Sünnî olan Selâhaddin'in, Fatımî Hilafetini ortadan kaldırması ve Abbasi Halifesi adına hutbe okutması, O'nun Mısır hâkimiyetinden elde etmek istediği neticeyi de bizlere göstermektedir.¹⁶³ Nitekim Fatımîlerin Şii hutbesini okutmaları iki ayrı Hilafetin meydana gelmesi anlamına gelmekteydi ki, bu durum pek olağan karşılanmamıştır.¹⁶⁴

¹⁶⁰ Köprülü, *Türkiye Tarihi*, 251.

¹⁶¹ Muammer Gül, *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu* (İstanbul: Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, 2010), 86.

¹⁶² Köprülü, *Türkiye Tarihi*, 249.

¹⁶³ Köprülü, *Türkiye Tarihi*, 251.

¹⁶⁴ İbnü'l Adîm, *Zübdetü'l Haleb Min Târîhi Haleb'de Selçuklular*, tercüme Ali Sevim, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 21.

Selâhaddin'den sonra Eyyûbi Hanedanı üyeleri, ülkenin çeşitli yerlerinde hâkimiyet kurmuşlar ve bu durum da birbirinin sınırlarına müdahil olmayan, parçalanmış bir yapının meydana gelmesine sebebiyet vermiştir. Bu feodal yapılar; çeşitli zamanlarda, farklı siyasi güçler tarafından ortadan kaldırılmışlardı. En son Eyyûbi şubesi olan Hısn-ı Keyfâ kısmıdır ki, bu şubeye 1457 yılında Akkoyunlu Uzun Hasan Bey son vermiştir.¹⁶⁵ Eyyûbilerin hâkimiyet sahasının oldukça genişlemesi, Haçlıları endişeye sevk etmekle birlikte Selâhaddin Eyyûbi'nin iktidarı sonrasında bu endişenin zamanla ortadan kalktığını anlamaktayız. Eyyûbiler; sahip oldukları sınırlarda kervansaraylar, medreseler, camiler ve şifahaneler inşa etmişlerdir. Selçuklu'dan miras kalan Eyyûbi müesseselerinin, daha sonraları Memlûk teşkilatında da devam ettiğini görmekteyiz.¹⁶⁶ Eyyûbi Devleti'nin hâkim olduğu sahaların önemli bir kısmının Fatımîlerden devralındığı düşünüldüğünde, Fatımî müesseselerinin Eyyûbi teşkilat yapısı üzerinde tesiri olduğu hususu da ortaya çıkmaktadır.¹⁶⁷

Irak Selçuklu-Eyyûbi ilişkisinin temelinde, Eyyûbilerin Musul merkez olmak üzere genişlemesi siyaseti vardır. Nitekim bu siyaset, Irak Selçuklu sınırlarını da içine alıyordu. Selâhaddin Eyyûbi'nin Musul Atabeyliği topraklarında genişlemesi üzerine, Musul Atabegi İzzeddin'in Irak Selçuklu idaresinden yardım talep etmesi; Irak Selçuklu ile Eyyûbiler arasında gerginliklere neden olacaktır.¹⁶⁸ Zengîlerden itibaren, Eyyûbiler ile Memlûk Hanedanının esas gayesi "El Cezire" yani Güneydoğu Anadolu Bölgesini elde tutmak olmuştur.¹⁶⁹ El Cezire Bölgesi; Irak, Suriye ve Anadolu arasındaki irtibatı sağlıyordu ki, Eyyûbilerin "Gaza ve Cihat Siyasetini" sağlıklı bir şekilde yürütebilmeleri için bu bölgede hâkimiyet kurması esastı. Selâhaddin Eyyûbi'nin Musul'u kuşatması ve Zengîlerin elinden alması sonucunda Musul idaresi; Selâhaddin adına hutbe okutmak zorunda kalmıştı.¹⁷⁰ Bu vaziyette iken Irak Selçuklu idaresinin, Selâhaddin'in Musul hâkimiyetini kabul etmek durumunda kaldığını görmekteyiz. Öyle ki Musul ahalisi;

¹⁶⁵ İsmail Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001), 68.

¹⁶⁶ M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2004), 86.

¹⁶⁷ Erdoğan Merçil, "Büveyhiler", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12:24.

¹⁶⁸ Coşkun Alptekin, "Irak Selçukluları", içinde *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1989), 7:329.

¹⁶⁹ Gül, *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, 41.

¹⁷⁰ Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 356.

kuşatmaya karşı direnmiş ve Selâhaddin Musul'a girmekte oldukça zorlanmıştı.¹⁷¹ Selâhaddin'in Batınîler ile mücadele etmeyi sebep göstererek Irak Selçuklu sahasından geçme arzusu, iki taraf arasında savaş hazırlıklarına neden olmuştur. Eyyûbilerin asıl hareket sahasının, Haçlı tehdidinin olduğu Suriye ve Lübnan olması; Selâhaddin Eyyûbi'nin Irak Selçuklu Devletiyle, en azından o esnada, şiddetli bir muharebeye girmesine engel olmuştur. Bu arada Erbil Atabeyliği, cebren de olsa Eyyûbi iktidarına tâbi olmuş ve Bitlis idaresi ile Artukoğulları da hutbede Selâhaddin'in adını zikretmeye başlamışlardı.¹⁷² Özellikle Artuklu Beyliği'nin Eyyûbi otoritesi altına alınması; El-Cezire mıntıkasının kontrol edilmesi anlamına gelmekle birlikte, Haçlılara karşı sıkı bir şekilde mücadele veren bir Türkmen gücünün de Eyyûbilere iltihak etmesi demekti.¹⁷³ Tüm bu siyasi gelişmeler; Irak sahasında Selâhaddin'in gücünü artırırken, eski gücünden oldukça uzak olan fakat İldenizli idaresi ile toparlanma sürecine giren Irak Selçuklu idaresi için, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki otoritesinin tamamen sona ermesi ve Irak sahasındaki kontrolü kaybetmesi anlamını taşımaktaydı. Akabinde Eyyûbi iktidarının Irak Selçuklu idaresinde etkili olma fırsatlarını da değerlendirdiğini görmekteyiz. Nitekim Selâhaddin Eyyûbi, III. Tuğrul döneminde arabuluculuk vasfı ile Irak Selçuklularının taht kavgasına müdahil olmak istese de, bu hususta muvaffak olamamıştı.

Nerede ise kuruluşundan itibaren, Irak Selçuklu Devleti'ne düşmanca bir siyaset izleyen Abbasi Hilafetinin Irak Selçuklu-Eyyûbi gerginliğinde, Selâhaddin Eyyûbi'nin tarafında olduğunu ve Selâhaddin'in bu düşmanlıktan ziyadesi ile istifade ettiğini söyleyebiliriz.¹⁷⁴ Abbasilerin hırs ve kin derecesinde Irak Selçuklu idaresine takındığı bu düşmanca tavır, Tuğrul Bey'in 1055 Bağdat Seferi'nden sonra Türklerin, İslâm dünyasının ana aktörü olması ve Hilafet merkezinin İslâm âleminde ikinci dereceye düşmesi ile izah edilebilir. Öyle ki bu dönemde Fatımîler ve Endülüs sınırlarında da Halifeler adına hutbeler okunmaktaydı. Bu vaziyet de, Abbasi Hilafetinin alternatiflerinin olduğunu ve Abbasilerin İslâm dünyasındaki birliği temin etmekte zorlandığını göstermektedir.

¹⁷¹ Pınar Kaya, "Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2017), 99.

¹⁷² Alptekin, "Irak Selçukluları", 329.

¹⁷³ Aydın Usta "Artuklular", içinde *Türkler Ansiklopedisi* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 6:820.

¹⁷⁴ Öztürk, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, 142.

Irak Selçuklu-Eyyûbi ilişkilerini, Irak Selçuklu iktidarının zayıflaması ve Eyyûbilerin Ortadoğu'daki iktidar boşluğundan istifade etme çabalarının sonucu olarak ele almak yararlı olacaktır. Bu dönemde çok sayıda İslâm Devleti'nin meydana gelmesi de incelenmesi gereken bir konudur. Bu İslâm devletlerinden biri de Eyyûbiler olmuştur.

2.1.5. Irak Selçuklu-Gürcüler İlişkisi

Anadolu'nun kuzeydoğusunda yer alan Gürcistan havalisi, Türklerin Anadolu'daki fîtuhatı ile birlikte sık sık temas kurmak zorunda kaldığı bir coğrafya olmuştur. Kafkasların batı tarafında yer alan bu coğrafyada yaşayan Ortodoks Kafkas halkı da, Gürcüler olarak tanımlanmaktadır.¹⁷⁵ Gerek Selçuklu gerekse Bizans kaynaklarında; Gürcüler ve Gürcistan ile ilgili önemli bilgilere ulaşmaktayız. Gürcistan, muasır kaynaklarda “Gürcülerin ülkesi”, diğer tabirle “*Mülk-i Abhaz*” olarak da bilinmekteydi.¹⁷⁶ Coğrafi yakınlığından dolayı, Gürcülerin Ermeni toplumunun ve siyasetinin yakından takip ettiği unsurlar olması da pek tabiidir. Bu durumdan dolayı Ermeni kaynaklarında da Gürcüler ile ilgili olarak mühim bilgiler ortaya konmaktadır. Hatta bazı Arap kaynaklarında da Gürcüler ile ilgili ikinci dereceden de olsa malûmata sahip olmaktayız. Tüm bu bilgilerden yola çıkarak Gürcülerin, en azından Kafkas ve Anadolu coğrafyasında bilindiğini ve etkili birer unsur olarak ortaya çıktığını söyleyebiliriz.

Gürcistan coğrafyasının stratejik bir coğrafya ve bol kaynakları ile tanınan bir bölge olması; bu sahanın sık aralıklarla istila edilmesinde önemli rol oynamıştır. Karadeniz sahillerinin kontrolü için kritik bir coğrafya olan Gürcistan, İran hâkimiyeti için de hayatî bir öneme sahipti. Öyle ki Bizans İmparatoru Herakleios; İran içlerine girebilmek için, o sırada Tiflis'i kuşatmış olan Hazar İmparatoru ile anlaşmak zorunda kalmıştı.¹⁷⁷ Nitekim Gürcistan, Rusların sıcak denizlere hâkim olma siyasetinin önemli duraklarından biri olarak da bilinmektedir. “Gaza ve Cihat” siyaseti doğrultusunda Hz. Ömer döneminden itibaren İslâm Devleti'nin, Gürcistan sınırlarında nüfuz mücadelesi verdiği de bilinmektedir.¹⁷⁸ Özellikle Arapların Emevi dönemindeki yayılmacı politikasından nasibini alan Gürcistan bölgesi, Hazar Türkleri ile Emevi Devleti arasında

¹⁷⁵ Piatigorsky, Sapır, *Hazar İmparatorluğu*, 134.

¹⁷⁶ Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Câmi'ü't- Tevârih*, 79.

¹⁷⁷ Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, 158.

¹⁷⁸ Hamdullah Kazvinî, *Târih-i Güzide*, 140.

bir hâkimiyet sahası olarak siyasi rekabete yol açmıştır. Türklerin Anadolu istikametinde başlattığı keşif akınlarının önemli güzergâhlarından biri de Gürcistan toprakları olmuştur. Çağrı Bey'in liderliğinde başlayan keşif akınları esnasında Gürcülerin arasında siyasi birliğin olmaması, Selçukluların işini oldukça kolaylaştırmıştır. Öyle ki vassal konumda olan Ermenilerin de Bizans ile arasının iyi olmadığı da bilinmektedir.¹⁷⁹ Nitekim Alpaslan, Gürcü topraklarına asker göndermiş ve Gürcü kralının barış teklifine mukabil, kendisine teklif edilen Gürcü prensesini Nizâmü'l Mülk ile evlendirmişti.¹⁸⁰

Gürcülerin yağmacı bir toplum olması, Gürcülerin Türklerle siyasi gerginliklerini artırmıştır. İki taraf arasındaki meydana gelen siyasi gerginliklerin ekseninde, Ani Bölgesi'ne hâkim olma isteği vardır. Türklerin Anadolu kapılarına dayanmasından sonra Ani bölgesinin sık sık Türkler ile Gürcüler arasında el değiştirdiği görülmektedir. Nitekim Gürcü Kralı'nın 1162'de; o dönemler Ermenilerin başkenti olan Ani şehrini alması ve büyük ganimetler ele geçirmesi muasır kaynaklarda geçmektedir.¹⁸¹ Tüm bu vaziyetler, özellikle Ani kentinin çok önemli coğrafi bir vaziyet arz ettiğini bizlere göstermektedir. 1064 yılında Alpaslan tarafından fethedilen Ani bölgesinden Gürcülerin vazgeçmediğini de bu harpler bizlere göstermektedir. Ani şehri Ortaçağ'ın büyük kentlerinden biri olup; Saltuklu, Ahlatşah, Harezmşah, Moğollar, Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Timur Devletleri arasında el değiştiren bir saha olmuştur. Kars ilimizin Ermenistan ile hem sınır olduğu bir bölgede yer alan Ani'de, birçok medeniyete ait tarihi eserler bulunmaktadır. Ani şehrinin bu kadar kıymetli bir bölge olmasının en önemli nedeni; Türk, Gürcü, Ermeni ve Farisî halklarının ve sınırlarının birbirlerine yaklaştığı bir coğrafyada olmasıdır. Ayrıca İpek ticaret yollarının kuzey tarafı da Ani'den geçmekteydi.

Daha önceleri Emeviler ile birlikte Arapların da Kafkaslarda hâkimiyet tesis etme gayretinde olduklarını belirtmiştik. Ayrıca Abbasi ordularında istihdam edilen Türk askerleri, Gürcülerin yaşadıkları coğrafyaları da görmüşlerdi.¹⁸² Özellikle planlı fetih hareketlerinin öncüsü olan Tuğrul Bey; Bizans liderliğindeki Gürcü ve Ermeni ordularına karşı Erran Bölgesinde çarpışan Türk askerlerine yardım göndermişti.¹⁸³ Türk askeri ve

¹⁷⁹ Cihan Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular* (İstanbul: Kronik Yayıncılık, 2021), 23.

¹⁸⁰ Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Câmi'ü't- Tevârih*, 79.

¹⁸¹ *Urfa'lı Mateos Vekayi-Nâmesi(952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli(1136-1162)*, çev. Hrant Andreasyan, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019), 331.

¹⁸² Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 119.

¹⁸³ Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000), 18.

siyasi sınıfı; 11.yy'ın başlarından itibaren Anadolu'ya kesif bir şekilde cereyan eden Türk akınları esnasında, sadece Anadolu'yu değil Anadolu'ya yakın olan coğrafyaları da tanımış olmalıdır. Irak Selçuklu-Gürcü ilişkilerinin temelinde, Türklerin Anadolu istikametine doğru cereyan eden seferleri vardır. Nitekim 1067 yılında Alpaslan'ın Gürcistan Seferi neticesinde; Gürcü Kralı, Alpaslan'a itaatini bildirmişti. Ancak kısa bir zaman sonra bu itaatin ortadan kalktığı anlaşılmaktadır ki, Melikşah 1080 yılında Gürcüler üzerine etkili bir sefer düzenlemek zorunda kalmıştır.¹⁸⁴ Sencer, Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'a iktâ olarak Selçuklu topraklarını verdiği zaman, Gürcistan sahası da Mahmud'un uhdesindeydi.¹⁸⁵ Tiflis her ne kadar Gürcü Krallığı'nın hâkimiyetinde olsa da burada yaşayan Müslüman halklar da mevcuttu. Irak Selçuklu Sultanı Mahmud, Tiflis Müslümanlarının kendisinden yardım istemeleri üzerine, kardeşi Melik Tuğrul'a Tiflis'e bir sefer emri vermişti.¹⁸⁶ Bu durumda Mardin Emiri İlgazi ile birlikte hareket eden Tuğrul'un emrindeki Irak Selçuklu kuvvetleri, Gürcülerin ani baskını karşısında çok kayıp vermişlerdi.¹⁸⁷ Özellikle Sultan Mesud'dan itibaren Gürcü sınırlarına yakın yerlerin asayişinin, Azerbaycan Atabeyleri tarafından sağlandığını anlamaktayız. Nitekim Gürcüler ile meydana gelen sorunlar ile İldenizli Atabeylerinin alakadar olması bu sonucu ortaya çıkarmaktadır. Rey Valisi İnanç hadisesinde, Rey kentini kuşatan Atabeg Şemseddin İldeniz, Azerbaycan havalisinde Gürcü hareketlenmeleri üzerine, Rey Valisi ile anlaşmış ve Azerbaycan'a hareket etmek zorunda kalmıştı.¹⁸⁸ Irak Selçuklu Devleti ile Gürcüler arasındaki en mühim hadise 1161 yılında Gürcülerin Ani kentini ele geçirmesi ve bu sahadan bol miktarda ganimet elde etmeleri idi. Irak Selçuklu idaresinin desteğine rağmen; Saltuklu, Ahlatşahlar, Dilmaçoğulları ve diğer Kars Beylerinden meydana gelen ittifak kuvvetleri; Gürcülere karşı büyük kayıplar verince Irak Selçuklu Sultanı, bizzat Gürcistan Seferine çıkmak durumunda kalmıştı. Bu sefer sonucunda Gürcü Kralı, Irak Sultanına itaatini bildirmişti. Daha sonraları Ani şehrinin üzerindeki tahribatı giderme yoluna giden Arslanşah'ın bu sefer ile çevre beylikleri de itaat altına aldığı da görülmektedir.¹⁸⁹ Gürcülerin özellikle Kıpçak Türklerini kendi ordularında istihdam ettikleri de bir vakıadır. Bu durum Irak sahasını ciddi şekilde tehdit etmiştir. Nitekim

¹⁸⁴ Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, 26.

¹⁸⁵ Hamdullah Kazvinî, *Târih-i Güzide*, 363.

¹⁸⁶ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 247.

¹⁸⁷ İbnü'l Adîm. *Zübdetü'l Haleb*, 150.

¹⁸⁸ Öztürk, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, 129.

¹⁸⁹ Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 347.

Gürcü Kralı David, akrabalık bağı kurduğu Kıpçak beylerinin aracılığı ile seçkin bir Kıpçak ordusu tesis etmiş ve bu ordu ile asırlık Türk yurdu olan Tiflis'i 1121'de ele geçirmeye muvaffak olmuştu.¹⁹⁰ Askerlik kabiliyeti yüksek olan Kıpçak Türklerinin Gürcü ordularında yer alması, tam anlamı ile bir talihsizlik olmuştur denilebilir. Harezmşah Devleti'nin de kurulmasında önemli bir amil olan Kıpçakların Moğollar karşısında elde ettikleri zaferler, talihsizlik kelimesini izaha kâfidir kanaatindeyim. Aynı Kıpçaklar, köle olarak ticaretlerinin yapıldığı Mısır ülkesinde, Memlûk Devleti'ni inşâ edeceklerdir.

Türklerin Anadolu'ya gelmesinden sonra, Haçlılar ile mücadeleleri başka bir istikamet almıştır. Türklerin sınırlarını işgal eden Haçlılara karşı mücadele etmek; İslâmî bir ödev olmanın yanı sıra, Türk varlığının devam edebilmesi için de hayati bir anlam taşıyordu. Haçlılar ile mücadelenin sembol davranış biçimlerinden biri de Gürcüler ile meydana gelen savaşlar olmuştur. Bu durum Dede Korkut hikâyelerinde de resmedilmiştir ki; *“Türk alpları, gaza ve cihat uğrunda Rumlar ve Gürcüler ile savaşan cengâverlerdir.”*¹⁹¹ Bu anlayış; Gürcülerin sıkı bir Hıristiyan toplumu olmasının yanı sıra, Türkler ile savaş yapabilecek derecede bir rakip olmasından kaynaklanmaktadır. Özellikle Irak Selçuklu iktidarının zâyifeti esnasında, Gürcülerin Irak sahasında yağma faaliyetlerinde bulunduğunu görmekteyiz. Bundan dolayı Şemseddin İldeniz'in Gürcülere karşı ortaya koyduğu mücadele cihat olarak algılanmıştır.¹⁹² Bu mücadelenin neticesi olarak, son Irak Selçuklu Sultanı III. Tuğrul zamanında, Gürcülerin Irak Selçuklu Devleti'ne itaat ettikleri bilinmektedir.¹⁹³ Medeniyet sahasına pek katkıları olmayan Gürcüler, bilhassa Selçuklu ve Harezmşah kuvvetlerine karşı oldukça sıkıntılı zamanlar yaşatmışlardı. Nitekim Celâleddin Harezmşah; Gürcü orduları içindeki Kıpçak kuvvetlerini, onların milli hislerini harekete geçirmek sureti ile kendi yanına çekmiş ve bu şekilde Gürcülere galip gelmişti.¹⁹⁴ Anadolu Selçuklu zamanında da, Kıpçakların Gürcü orduları içindeki mevcudiyetinin devam ettiği düşünüldüğünde, Türk-Kıpçak birlikteliği pek uzun sürmüş görünmemektedir. Tüm bu nedenler, Selçuklu iktidarının Gürcülere olan tepkisini artırmış olmalıdır.

¹⁹⁰ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 267.

¹⁹¹ Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, 41.

¹⁹² Râvendi, *Râhat-Üs Sudûr ve Âyet-Üs-Sürûr C I-II*, 275.

¹⁹³ Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 354.

¹⁹⁴ Taneri, *Harezmşahlar*, 57.

Tüm bu gelişmelerden ayrı olarak, Gürcü Prenseslerinin zaman zaman Selçuklu Sultanları ve üst düzey bürokratları ile evlenmeleri durumu da vukû bulmuştu. Alpaslan’a barış teklifi çerçevesinde, önerilen Gürcü prensesinin Nizâmülmülk ile evlendirilmesi hadisesini önceden belirtmiştik. Nitekim II. Gıyaseddin Keyhüsrev’in eşlerinden biri de Gürcü Hatun’dur.¹⁹⁵ Bu tür evliliklerin siyasi yönünün ağır bastığını söyleyebiliriz. Gerçek bir ittifakı ortaya koyma niteliğinden uzak olan bu tür evlilikler, iki taraf arasındaki ilişkilerin sağlıklı bir ortamda gerçekleştiğini de göstermemektedir. Nitekim Anadolu Selçuklu iktidarı, sadece Gürcüler ile değil Rum hatta Moğollar ile de akrabalık bağı kurma yoluna gitmişti.¹⁹⁶

Irak Selçuklu-Gürcü ilişkileri, Anadolu’daki Türk hâkimiyetinin bir parçası olarak ortaya çıkmıştır. Aslında Büyük Selçuklu-Gürcü ilişkileri olarak başlayan bu ilişkiler, Irak Selçuklu’nun hâkimiyet sahasının Gürcülerin yaşadığı yerlere yakın olmasından dolayı, Irak Selçuklu-Gürcüler ilişkisi olarak gelişim göstermiştir. Gürcülerin yıpratıcı yağma faaliyetleri, bu bölgelerde daha güçlü bir idarenin lüzumunu ortaya çıkarmıştır. Özellikle İldeniz Atabeyliği zamanında Gürcüler ile etkili bir biçimde mücadele edildiği bilinse de; Gürcülerin Irak Selçuklu sınırlarında, devleti oldukça yordduğu da bir gerçektir.

2.1.6. Irak Selçuklu-Harezmşah İlişkileri

Harezm bölgesinin verimli topraklarından teşekkül eden devletlerden biri de Harezmşah Devleti olmuştur. Harezm bölgesi Ceyhun Nehri’nin batı kısmını içine almakta olup, özellikle ziraat ve ticaret açısından çok avantajlı bir konumdaydı. Cürcan, Kas, Özkent, Süt kent gibi mühim şehirler Harezm bölgesinde yer almaktadır. Göçebe hayat tarzını benimseyen Türkler için “kent” kavramının meydana geldiği araziler Harezm sınırlarındaydı.¹⁹⁷ Öyle anlaşıyor ki Harezm coğrafyasının özel konumu kentlerin ortaya çıkmasında mühim rol oynamıştır. Özellikle Cürcan kenti ticari ve zirai olarak çok önemli bir işlev görmekteydi. Nitekim “*hurmaları bol olan bu şehirde, ipek dokuma ve ham ipek üretimi*” de önemli bir yere sahip olmakla birlikte kumaş ticareti bölgede gelişmişti.¹⁹⁸ Ayrıca “Harezm şehrinin Türk beldeleri içinde “*en bakımlı ve büyük*

¹⁹⁵ Aksarayî, *Müsâmeretü’l Ahbâr*, 28.

¹⁹⁶ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 62.

¹⁹⁷ Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019), 91.

¹⁹⁸ Ebu Dülef, *İran Seyahatnamesi*, çev. Serdar Gündoğdu, (İstanbul: Kronik Yayıncılık, 2018), 111.

şehirlerden” biri olduğundan ayrıca “burada ticaretin gelişmiş olduğundan ve bolca meyve–sebze yetiştigiinden bahsedilmektedir”.¹⁹⁹ Asya’nın Mısır’ı olarak isimlendirilen Harezm bölgesi Ceyhun Nehri’nin suladığı bir sahada bulunuyordu. Etrafı kumluk olan ve iklimi şiddetli karasal özellikler gösteren Harezm’in bu kadar münbit bir coğrafya olmasının nedeni, burada sulama imkânlarının fazla olmasıdır. Nitekim Mısır’ın da etrafının çöller ile çevrili olması, Nil Nehrinin buraya hayat vermesinin ana sebebi olmuştur.

Harezm bölgesinin etrafının çöllerle çevrili olması buranın istila edilmesini de zorlaştırmıştır. Bundan dolayı Harezm sahası kendine has özellikleri olan bir bölge olarak gelişim göstermiştir. Farklı devletlerin hâkimiyetine giren Harezm sahası, hemen her devirde bu bölgeye atanan özel valiler tarafından yönetilmiştir. İslâm devletleri olan Emeviler, Samani ve Gazneliler iktidarlarında, Harezm bölgesi tam olarak hâkimiyet altına alınamamış ve bu bölge nispeten özerk niteliklere sahip Harezmşahlar tarafından idare edilmiştir. Harezm; stratejik konumu, zirai ve ticari vaziyeti itibarı ile önemli bir coğrafya olmakla birlikte, Harezm’e hâkim olan devletler için de kontrolü zor bir bölge olarak ortaya çıkmıştır. Öyle anlaşıyor ki Harezm halkı da merkezî bir otoritenin varlığını hazmedememiş, daha çok yerel özellikleri olan Harezmşahları tercih etmişti. Sultan Alpaslan’ın bu bölgeyi fethi ile birlikte, Harezm’de Büyük Selçuklu hâkimiyeti başlamıştır.²⁰⁰ Büyük Selçuklu Devleti zamanında da Harezm sahası, Selçuklu iktidarının selefleri gibi, buraya atanan Harezmşahlar tarafından yönetilmiştir. Sultan Berkyaruk tarafından, Kutbeddin Muhammed’in Harezmşah olarak tayininden sonra Harezmşah Devleti’nin temellerinin atıldığı bilinmektedir.²⁰¹ Daha sonraları güçlenen Harezmşah yönetiminin özellikle Atsız’dan itibaren daha bağımsız ve yayılmacı bir politika izlediğini görmekteyiz.²⁰² Bu bağımsız tavırlar Sultan Sencer tarafından hoş karşılanmamış olmalıdır ki; Sencer üç defa Harezm Seferine çıkmak durumunda kalmıştı. Bu seferlerin sayısının üç olması önemlidir. Nitekim Atsız’ın kararlılığı ortada olup, Harezmşahlıların da kontrolü Selçuklu idaresi açısından zorlaşmaktadır. Özellikle Sencer’in ölümü üzerine Harezmşah iktidarının talihi dönmüş ve Büyük Selçuklu Devleti’nin yıkılması ile

¹⁹⁹ İbn Battûta, *İbn-i Battûta Seyahatnâmesi*, Cilt I, çev. A. Sait Aykut (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020), 519.

²⁰⁰ Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, 190.

²⁰¹ Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, 190.

²⁰² El Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, 120.

Harezmşahlar müstakil bir güç haline gelmiştir.²⁰³ Önceden de belirttiğimiz gibi Sultan Sencer'in vefatı ile birlikte Büyük Selçuklunun inkırazı, Selçuklu coğrafyasında birçok siyasi organizasyonun vücut bulmasına sebebiyet verdiği gibi, Selçuklu sınırlarına yakın coğrafyalarda da siyasi dengelerin değişmesine ortam hazırlamıştır. Harezmşahların da, Büyük Selçuklunun yıkılması üzerine daha rahat hareket ettiği bilinmektedir. Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılması Irak Selçuklu idaresinde menfi bir tesir meydana getirmekle birlikte, Harezmşah idaresinde siyasi olarak bir rahatlama meydana getirmiştir. Hatta Harezmşah iktidarı, Büyük Selçuklunun sahip olduğu sınırları zapt etme girişimlerinde dahi bulunmuşlardı. Eski Selçuklu sahası olan Harezm'in dışında, Harezmşah Sultanları; Irak, Horasan ve Mazenderan muhitinde de askeri başarılar elde etmişlerdi.²⁰⁴ Harezmşahların Büyük Selçuklunun yıkılmasından olumsuz olarak etkilenmemelerinin sebepleri; Onların, önceden de bağımsız bir siyasi gelişim göstermeleri ve Harezmşah iktidarında Atsız, Alaeddin Tekiş, Alaeddin Muhammed ve Celâleddin Harezmşah gibi üstün siyasi ve askeri meziyetlere sahip liderlerin başa geçmeleri olarak sıralanabilir. Ayrıca Harezmşah ordusunda Kanglı-Kıpçakların sayısı da fazlaydı ki Kıpçakların askeri kabiliyetleri o dönemin büyük devletleri tarafından bilinmekteydi.²⁰⁵ Harezmşah Devleti'nin aslî unsurları olan Kıpçaklar, 12.yüzyılın başlarından itibaren "*Hitay kâfirlerine*" karşı oldukça tesirli bir şekilde mukavemet göstermişlerdi ki bu vaziyet, Orta Zamanların muasır kaynaklarında meşhur olmuştur.²⁰⁶ Nitekim Kıpçak askerleri, çeşitli zamanlarda Moğol akınlarına karşı önemli zaferler elde etmişler ve belki de Moğolların İslâm dünyasındaki etkisini kıran birinci âmil olmuşlardır. Irak Selçuklu orduları Gürcü akınlarına karşı zor anlar yaşarken ve diğer beyliklerin askerlerine ihtiyaç duyarken, Harezmşahlar Moğollara karşı oldukça etkili bir şekilde mukavemet göstermişlerdi. Ayrıca Abbasiler de Harezmşahlar karşısında, Irak Selçuklu saltanatı esnasında kazandıkları üstünlüklerini kaybetmişlerdi.

Irak Selçuklu Devleti ile Harezmşahlar arasındaki ortak özellik; iki devletin de teşkilat yapısının Büyük Selçuklu Devleti ile benzerlik göstermesi olmuştur. Özellikle Sencer döneminde, iki devlet de Büyük Selçuklu Devleti'nin yüksek hâkimiyetini

²⁰³ El Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsirî*, 116.

²⁰⁴ Meryem Gürbüz, *Hârizmşahlar (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2014)*, 161.

²⁰⁵ Gürbüz, *Hârizmşahlar*, 158.

²⁰⁶ Bündârî, *Zübdetü'n-Nuşra ve nuhbetü'l- 'uşra*, 279.

tanımak durumunda kalmıştı.²⁰⁷ Fakat iki tebaiyet arasında nitelik farklılıklarının olduğunu da belirtmek gereklidir. Sencer ile Irak Selçuklu Sultanı Mahmud arasında vuku bulan Save Harbinde, Sencer'in askerleri içinde Harezmşah Anuştegin'in de ordusu bulunmaktaydı.²⁰⁸ Aynı şekilde Kutbeddin Muhammed döneminde güçlenmelerine rağmen, Harezmşahlar Sencer'e sadakat hususunda kusurda bulunmamışlardı. Fakat Atsız ile başlayan süreçte, Harezmşahların dünya siyasetinde ve tabii ki Selçuklu sahasında faal bir pozisyona eriştiğini anlamaktayız. Sencer'in küffar ile harp etmesinden istifade eden Harezmşah Atsız'ın Selçuklu topraklarına girmesi, Harezmşah idaresinin artık Selçuklu iktidarına bağlı kalmak istemediğini göstermektedir.²⁰⁹ Sencer'in vefat etmesi üzerine Irak Selçuklu üzerindeki Büyük Selçuklu denetimi kalkmıştı. Bununla birlikte Harezmşah Devleti'nin İran sahasındaki genişleme siyaseti, Irak Selçuklu sınırlarında da karşılık bulmuş ve bu siyaset iki devletin arasındaki ilişkileri gergin hale getirmişti. Harezmşah Tekiş zamanında, Irak politikası daha belirgin bir hale gelmiştir. Nitekim bu dönemde Harezmşahlar, Irak Selçuklu idaresinin zayıf durumundan ve Abbasi Halifeliği ile olan ciddi sorunlarından faydalanma yoluna gitmişlerdi.²¹⁰ Irak Selçuklu Devleti'nin siyasetine adeta nüfuz etmiş olan ve tedavi edilemeyen bu sorun, Harezmşah ile olan ilişkilerde de Irak Selçuklularının karşısına çıkmıştır. Pehlivan döneminde İldenizli-Harezmşah ilişkisi nispeten olumlu bir seyir izlemiş, bununla birlikte Rey Valisi İnanç olayının patlak vermesi, bu olumlu seyri tamamen tersine çevirmişti. Rey Valisi İnanç'ın Irak Sultanı ile sorun yaşaması ve Harezmşah Tekiş'in hizmetine girmesi, iki devlet arasındaki siyasi ilişkilerde bir dönüm noktası olmuştur. Harezmşah Tekiş, İnanç ile birlikte hareket etmiş ve ilk harekette başarısız olmasına rağmen Kazvin havalisinde ciddi tahribat yapmıştı.²¹¹ Bu tahribat muasır kaynaklarda hoş bir hatıra bırakmamıştır. Harezmşah Devleti'ne olumsuz bir bakış açısının meydana gelmesinde, bu tahribatın payının önemli olduğu anlaşılmaktadır. Tekiş'in Rey Valisi İnanç'a yaptığı bu yardımın temel sebebi: Rey bölgesini ele geçirmektir. Sultan Tuğrul'un vefat etmesi ve Irak Selçuklu Devleti'nin yıkılması üzerine Irak sahasının kontrolü Harezmşahlara geçmiştir. Her ne kadar Irak sahasında İldenizli hâkimiyeti söz konusu olsa da, İldenizliler

²⁰⁷ Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, 38.

²⁰⁸ Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 259.

²⁰⁹ Bündârî, *Zübdetü'n-Nuşra ve nuhbetü'l- 'uşra*, 281.

²¹⁰ Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, 193.

²¹¹ Mîrhand, *Ravzatu's Safâ*, 242.

de Harezmşahlar adına hutbe okutmaya başlamışlardır. Bu zaferden sonra Harezmşah Tekiş'in "Sultan" unvanını kullanmaya başladığını görmekteyiz.²¹²

Irak Selçuklu Devleti'nin Büyük Selçuklu iktidarının bir devamı, hatta aynısı olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Çağrı Bey ile başlayan Selçuklu saltanatının, Irak Sultanı Tuğrul ile sona erdiği düşüncesi bu görüşü desteklemektedir.²¹³ Bundan dolayı Harezmşahlar, aslında Irak Selçuklu Devleti'ni değil de Selçuklu Hanedanını ortadan kaldıran unsurlar olarak görüldüğü için, onlara karşı bir önyargı mevcuttur. Selçuklu Hanedanını kusurlardan arınmış bir sülale olarak gören Ahmed bin Mahmud, Harezmşahları "*başkalarını hor görme hastalığına müptela olan bir millet*" olarak nitelendirmektedir.²¹⁴ Bu anlayışın temelinde Harezm bölgesinin dış etkilere kapalı ve bununla birlikte müreffeh bir bölge olması yatmaktadır. Dış etkilere kapalı olan sahaların başka unsurları kabullenememeleri, hor görme sıfatı ile ilişkilendirilmiş olabilir.

Irak Selçuklu-Harezmşahlar ilişkisi önceki siyasi irtibatlar gibi, Büyük Selçuklunun inkırazının neticesinde olgunlaşmıştır.²¹⁵ Irak Selçuklu idaresinin zayıf konuma düşmesi, bu ilişkilerin ana noktasını oluşturmaktadır. Bazı İslâm tarihçilerinin Harezmşahlar hakkındaki önyargılarına rağmen, Sencer'in vefatından sonraki zaman diliminde İran ve Horasan civarında ortaya çıkan kaotik vaziyet, Harezmşah idaresinin mezkûr sahalara hâkimiyeti ile son bulmuştur.²¹⁶ Nitekim Harezmşah idaresinde Irak ve çevre bölgelerde siyasi istikrar sağlanmakla birlikte, ilmî inkişafın devam etmesi ve şehirlerdeki ticari vaziyetin gelişmesi de söz konusuydu. Ayrıca İran sahasındaki Türk siyasi varlığının devamı da Harezmşah idaresi sayesinde mümkün olabilmişti. Abbasi Hilafeti'nin Irak sahasında uzun zamanlar öncesinden planladığı hayallerinin suya düşmesi de Harezmşah idaresi sayesinde gerçekleşebilmişti.

2.1.7. Irak Selçuklu Devleti'nin Batınîler İle Mücadelesi Meselesi

Batınîlik terim olarak; bir meselenin iç kısmına vakıf olma, görünmeyenleri yorumlama olarak tanımlanabilir.²¹⁷ Batınîlere göre; din tarafından emredilen ve

²¹² Taneri, *Harezmşahlar*, 29.

²¹³ Ahmed Bin Mahmud, *Selçuknâme*, 291.

²¹⁴ Ahmed Bin Mahmud, *Selçuknâme*, 293.

²¹⁵ Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 54.

²¹⁶ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 247.

²¹⁷ Avni İlhan, "Bâtıniyye", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1992), 5:190.

insanların anlayamadığı bazı meseleler özel insanlar tarafından yorumlanabilir ki, bu kişiler Batınî liderleridir. İslam kaynaklarında müfrit Şiiilerin bu sınıf içinde olduğu algısı kuvvetli ise de, mutedil olmayan yani marjinal Sünnî kesim de Batınî fırkası içinde yer almaktadır. Batınîlerin, “*müfrit sofi grupları ile aynı meşrebden olması durumu göz ardı edilmemelidir.*”²¹⁸ Bunun yanı sıra Şii ve Sünnî kesimin, Batınîlere karşı birlikte tepki göstermeleri de vaki olmuştur.²¹⁹ İslâmî iktidarların “Rafizî” olarak da tanımladığı bu terim ve sınıf; İslâm Devletlerinin kabul ettiği umumi akidelere muhalif olarak davranış geliştiren kesimi tarif etmek için kullanılmıştır. Bunun temelinde, İslâmî iktidarların, genel olarak Sünnî anlayışı siyasi bir hayat biçimi olarak kabul etmelerinin önemli bir yeri vardır. Batınîlik anlayışının doğmasında her ne kadar akait ile ilgili nedenler esas olsa da; Batınîlik’in bir tepkisel süreç olarak gelişim gösterdiğini söyleyebiliriz. Bir başka deyiş ile Batınîlik, başta Emeviler olmak üzere diğer İslâmî iktidarlara tepki olarak gelişim göstermiştir. Halifeliğin saltanata dönüşmesi “asabiyet” fikrini güçlendirmiş olmalıdır ki, Batınî hareketi özellikle Emevilerde güç kazanmıştır.²²⁰ Tüm bu yorumlardan ayrı olarak Büyük Selçuklu siyaseti ve toplumu nezdinde Batınî hareketi, “Haşîşî” olarak adlandırılmıştır. Haşîşî hareketi daha sonraları Haşhaşîlik olarak genel kabul görmeye başlamıştır. Haşîşîlik her ne kadar Fatımî iktidarındaki güç savaşlarının bir parçası olarak ortaya çıksa da, Fatımî anlayışına hizmet etmiş gibi görünmektedir. İbn Haldûn; Batınî hareketini asabiyet kavramı ile ilişkilendirirken, bu hareketin nesebi (kan bağı) ile olan bir asabiyet olmadığını, fikir ortaklığı anlamındaki bir asabiyet olduğunu belirtmektedir.²²¹ İlk dönemler gizli bir örgüt şeklinde hareket eden Haşîşîler, daha sonraları fikrî anlamda hazırlık safhalarını tamamladıklarını düşüncülerinden itibaren, daha görünür hale gelmişlerdir. Özellikle Melikşah’ın ölümü, Haşîşîleri oldukça rahatlatmıştır.²²² Muhammed Tapar ile Berkyaruk arasındaki iktidar mücadelesi esnasında meydana gelen iktidar boşluğundan Haşîşîler faydalanmış ve kuvvet kazanarak şehirlere dağılmışlardır.²²³ Bununla birlikte her iki iktidar döneminde de Batınîler ile şiddetli bir şekilde mücadele edilmiştir. Fatımî anlayışı ve siyasetinin bir ürünü olan Hasan Sabbah’ın, Kazvin civarındaki Alamut Kalesi’ni zaptı ile Batınî hareketi daha

²¹⁸ İbn-i Hâldun, *Mukaddime C I*, Hazırlayan Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 62.

²¹⁹ İbnü’l Adîm, *Zübdetü’l Haleb*, 117.

²²⁰ İbn-i Haldun, *Mukaddime C I*, 108.

²²¹ İbn-i Hâldûn, *Mukaddime C I*, 101.

²²² Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular*, 264.

²²³ Râvendi, *Râhat-Üs Sudûr ve Âyet-Üs-Sûrûr C I-II*, 151.

organize bir hal almıştır. Bu hareketin temelinde net olarak Sünnî anlayışın ortadan kaldırılması vardır ki, Haşîşî hareketi Hristiyan ve Yahudi muhitinde fazla etkili olmamıştır.²²⁴ Bilhassa üst düzey bürokratlar ve sultanlar arasından seçtikleri kişilere suikastlar tertip ederek toplumsal kaos meydana getirmeyi hedefleyen bu grup, bu nitelikleri ile bir terör örgütü kimliği kazanmıştır. Özellikle İslam dünyasındaki bir çok önemli şahsiyete suikast düzenlemeleri, Batınî hareketin üye sayısının ciddi oranlara ulaştığını ve bu suikastları gerçekleştirirken motivasyon eşiklerinin yüksek olduğunu bizlere göstermektedir. Ayrıca Batınî mensuplarının; her ne kadar dağlık bölgelerde eğitim alsalar da, şehir hayatının gerektirdiği içtimaî vaziyete vâkıf olduklarını da anlamaktayız. Nitekim suikastlarının mühim bir kısmını şehirlerde, hatta idari binalar olan saraylarda gerçekleştirdiklerini bilmekteyiz. İlk büyük suikast hareketlerinden biri de Nizâmülmülk'ün katledilmesi olmuştur. Nitekim bu cinayette Vezir Tacü-l Mülk'ün de teşvik edici bir rolü olduğu anlaşılmaktadır.²²⁵ Vezirlik gibi üst düzey bir vazife alan bir bürokratin, Batınî hareketi ile irtibatının olması, İsmailî taifesinin Selçuklu idaresinde ne denli etkili olduğunu göstermektedir. Öyle ki Hasan Sabbah'ın, Alpaslan'ın Hâcibi konumunda olması durumu, Haşîşîlerin daha ilk dönemlerinden itibaren İslâmî iktidarlar üzerindeki etkisini göstermesi açısından mühim bir örnek teşkil etmektedir.²²⁶ Özellikle taht mücadelelerinin yoğun olduğu ve devlet otoritesinin sarsıldığı dönemlerde, Batınî hareketin güçlendiğini görmekteyiz. Batınî suikastlarına karşı kökten bir çözüm bulunamaması, iktidarı psikolojik olarak da yıpratmıştır. Sencer'e karşı suikast girişiminde bulunan Haşîşîlerin, her ne kadar Sencer'in vücudunu ortadan kaldıramasalar da, saltanat nezdinde büyük bir endişe meydana getirdiği muhakkaktır. Nitekim Sencer'in, bu girişimden sonra Batınîlere karşı daha kayıtsız bir siyaset izlediği anlaşılmaktadır.²²⁷

Batınîlerin İslam dünyasının nefretini uyandırması, onların Hilafete karşı da kan dökücü faaliyetlerde bulunması ile ilgilidir. Haşîşîler, Halifelik sınırlarında yayılarak İslamiyet'in genel prensiplerini alt-üst etmişlerdi.²²⁸ Nitekim Halife Müsterşid ve oğlu

²²⁴ Mustafa Öz, "Haşîşîyye", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1997), 16:418.

²²⁵ Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Câmi'ü't- Tevârih*, 93.

²²⁶ *Urfaî Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, 145.

²²⁷ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, C II*, 153.

²²⁸ *Urfaî Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, 269.

Raşid Billah da Haşîşilerin suikastları sonucunda hayatlarını kaybetmişlerdi.²²⁹ Batınîlerin yayılmaları ve gerçekleştirdikleri cinayetler, İslâm dünyasının da birbirine düşmesine sebep olmuştur. Nitekim bu cinayetlerin Sencer tarafından organize edildiği düşüncesi, Hilafet çevresinde kabul görmüştür. Her ne kadar Büyük Selçuklu iktidarı bu düşüncüyü reddetse de, Halifeliği ikna edememiştir. Batınî hareketi sadece fikir anlamında değil, gerçekleştirdiği ses getirici cinayetler ile de İslâm dünyasında ayrılığa neden olmuştur. Bundan dolayı sadece Büyük Selçuklu sınırlarında değil; Harezmşah, Gur ve Gazne sahasında da Batınîlere karşı sert tedbirler alınmıştı. Gazne Devleti sınırlarında, Sebügtekin zamanında bu harekete karşı çok sert tepkiler verilmiş ve adeta Batınîlerin kökü kazınmıştı.²³⁰ Bu tür sert tedbirler, Batınî faaliyetlerinin İslâmî idareler nezdinde nasıl bir psikolojik buhran meydana getirdiğini de bizlere ispat etmektedir. Görünmeyen düşmanlara karşı mücadele etmek her zaman zor olmuştur. Batınîlik her ne kadar Hülagû'nun Alamut Seferi ile bitme noktasına gelse de, fikir olarak sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Özellikle İslâmî hükümetler ile doku uyumsuzluğu bulunan ve sorun yaşayan bazı grupların Batınî türünden fikirlere meylettiğini görmekteyiz. Nitekim Anadolu Selçuklu Devleti zamanında, devleti pekâla uğraştıran Babaîlerin, Batınî fikirlere meyletmesi söz konusuydu ki; Babaîlerin kuvvet kazandığı yerler Türkmenlerin nüfus itibarı ile çoğunlukta olduğu sahalardı.²³¹

Büyük Selçuklu sınırlarında inşa edilen görkemli medreselerin ana işlevi; Batınî fikriyâta karşı Sünnî siyaset tarzını muhafaza etmektir. Bunun yanında halkı da bu meselede bilinçlendirmekti. Bir başka deyişle Batınîlik ile mücadele sadece askeri tedbirler ile gerçekleşmemiş, Yüksek Öğretim kurumları vasıtası ile de gerekli önlemler alınmaya gayret edilmiştir. Batınîlik'in, fikir olarak Osmanlı döneminde de devam ettiğini görmekteyiz. Batınîler bu dönemde her ne kadar suikastlar tertip edecek pozisyonda olmasalar da, Batınîlik'in bazı Türkmen grupları arasında karşılık bulduğunu söylemek mümkündür. Selçuklular devrinde şehirlerde daha etkili olan Rafizî eylemleri, Osmanlı Devleti zamanında devletin biraz daha zor ulaşabileceği taşra kesiminde etkili olmuştur. Rafizî taifesinin, Serhan Dağlarında Osmanlı askerleri ile vuku bulan çatışma

²²⁹ Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular*, 318.

²³⁰ El Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsirî*, 28.

²³¹ M. Fuad Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2005), 41.

hali bu duruma bir örnektir. Nitekim bu kısımda “*Rafizîlerin İslam toplumu ile savaşmayı kendilerine farz bildiklerinden bahsedilmektedir.*”²³²

Asıl itibarı ile Büyük Selçuklu toprakları olan Irak Selçuklu sahasında da, Batınîler ile mücadele edildiği görülmektedir. Özellikle Şîî nüfusun fazla olduğu yerlerde İsmailî fikrini yayan Hasan Sabbah, Alamut Kalesini ele geçirince teşkilatlanma sürecinde en önemli adımı atmış bulunmaktaydı. Bu toprakların Irak Selçuklu sınırlarına yakın coğrafyalar olması, tabii olarak Irak Selçuklu Devleti’ni endişelendirmiştir. Hatta Alamut Kalesi, Kazvin yakınlarında olup Irak Selçuklu sınırları içinde yer almaktaydı. Berkıaruk döneminde her ne kadar Batınîler ile ciddi şekilde mücadele edildi ise de, Büyük Selçuklu ordusu içinde hatırı sayılır biçimde Batınî taraftarı vardı. Bu durum, Sultan Berkıaruk’un Batınîlere karşı yeterince mücadele etmemesine delil olarak gösterilmiştir.²³³ Bununla birlikte; Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar zamanında Batınîlere karşı oldukça etkili bir biçimde mücadele edilmişti. Öyle ki Muhammed Tapar’ın Batınîlere karşı büyük bir kin ve öfkesi vardı.²³⁴ Tapar’dan sonra oğlu Sultan Mahmud’un Selçuklu tahtına geçmesi önemlidir. Mahmud’un Batınîler hakkında ciddi şekilde malûmatı olması beklenmektedir. Sencer ile mücadelesinden sonra Büyük Selçuklu iktidarını terk etmek zorunda kalan Mahmud, Irak Selçuklu Devleti tahtına oturmak durumunda kalmıştı. Bu durumlardan çıkarılması gereken en önemli yorumlardan biri de, Irak sahasında Batınîlere karşı etkili bir şekilde mücadele edilmesi zorunluluğunun olduğudur. Irak Selçuklu-Batınî mücadelesini, Abbasi ve Büyük Selçuklu denkleminde incelemek gerekmektedir. Sencer’in yüksek hâkimiyeti zamanında Irak sahasındaki asayiş sorunları ile de Büyük Selçuklu Devleti’nin yakından ilgilendiğini anlamaktayız. İslâm dünyasında ciddi şekilde kaos ortamı meydana getiren Batınîlerin en önemli hedefi, Abbasi Hilafetini ortadan kaldırmaktı. Nitekim Abbasiler ile mücadele etmek, Batınî tarafına destek vermek olarak görülmüştür. Öyle ki Abbasiler ile siyasi gerginlik yaşayan hemen her unsur, Hilafet merkezinde Batınî olarak algılanmıştır. Bundan dolayı Abbasiler ile güç mücadelesi halinde olan Sencer’in Batınî harekâta karşı toleranslı bir tutum içinde olduğu şayiası, Bağdat merkezli olmak üzere yayılmıştı.²³⁵ Irak

²³² Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704) yayınlayan Abdülkadir Özcan, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000), 96

²³³ Abdülkerim Özeydın, *Sultan Berkıaruk Devri Selçuklu Tarihi* (İstanbul: Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, 2021), 115.

²³⁴ Ahmed Bin Mahmud, *Selçuknâme*, 195.

²³⁵ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, C II*, 226.

Selçuklu Devleti'nin Bağdat üzerinde etkili olma gayreti, Batınî fikriyat ile de ilişkilendirilmiştir. Nitekim Sultan Mesud'un Bağdat Seferi'nde, Bağdat ahalisinin Selçuklu askerlerini “*Mülhid*” olarak isimlendirmeleri dikkate şayan bir durumdur.²³⁶ Bu durum Abbasi Halifelerinin, Batınî meselesini Selçuklu idaresine karşı bir koz olarak kullandığını göstermektedir. Irak Selçuklu hükümdarlarının sorumluluk alanlarından biri de, Batınlık ile mücadele etme gücünü göstermesidir. Nitekim Halife, Sultan Mahmud'un iktidarına onay verirken, O'nu Batınîler ile ciddi şekilde mücadele etmesi konusunda uyarıyordu.²³⁷

Irak Selçuklu Devleti zamanında Batınî cinayetlerinin, devletin bünyesinde derin sarsıntılara sebep olduğu anlaşılmaktadır. Sultan Mahmud döneminde; şehzadelerin isyan faaliyetleri ile birlikte sarsılan Irak Selçuklu iktidarı, Batınî cinayetleri ile de ciddi şekilde meşgul olmuştu. Nitekim Mahmud'un veziri olan Dergüzini'nin Batınîler ile olan muhabbeti, Musul hâkimi Aksungur Porsûki'nin katli ile sonuçlanmıştır. Aksungur'un katledilmesinde Dergüzi'nin rolü olduğu anlaşılmıştır.²³⁸ Batınîler ile ilişkisi tespit edilen Dergüzini, bu ilişkisinin bedelini canı ile ödemek durumunda kalmıştır. Porsûki'den sonra İmameddin Zengi'nin Musul hâkimi olarak tayin edilmesi, mezkûr cinayetlerin devlet idaresindeki tesirini göstermesi açısından önemlidir. Nureddin Zengi gibi mücadele ruhu ön planda olan bir kişinin Musul hâkimi olarak atanması kayda değer bir durumdur. Bu atama tercihi devletin daha sonraki siyasi serüveninde oldukça etkili bir unsur olarak karşımıza çıkacaktır. Haçlılara karşı mühim zaferler elde eden Zengi, İslâm dünyasının teveccühünü kazanmakla birlikte, daha sonraları bu mücadele ruhunu diğer Türk-İslâm iktidarlarına miras bırakan kişi olmuştur. Antakya civarında Haçlılara karşı yıpratıcı seferler düzenleyen Zengi, Haşhaşilerin Antakya prensi ile olan ittifakına karşı da mücadele etmek zorunda kalmıştı.²³⁹ Ayrıca Sultan Mesud döneminde Kazvin kalesinde tahkimat yapan ve teşkilatlanan Batınî ekibi üzerine, Mesud her ne kadar sefer düzenlese de pek başarılı olamamıştır. Ancak Sultan Arslan döneminde kalenin kontrolü Irak Selçuklu Devleti'ne geçmiştir.²⁴⁰ Bu zaferin İslam dünyasında büyük bir memnuniyet meydana getirdiği muhakkaktır. Sultan Arslan, her ne kadar vaktini zevk-ü

²³⁶ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi C II*, 98.

²³⁷ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi C II*, 415.

²³⁸ Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 298.

²³⁹ Öz, “Haşîşîyye”, 418.

²⁴⁰ Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Câmi'ü't- Tevârih*, 166.

sefa ile geçiren bir hükümdar olarak bilinse de, bu zaferi Sultan Aslan'a muasır kaynaklarda büyük bir siyasi itibar kazandırmıştır.²⁴¹ Batınî cinayetlerinden, Irak Selçuklu Meliki Davud da nasibini almıştır. Ayrıca bu dönemde Halife Müsterşid Billah ve oğlu Raşid Billah'ın katledilmesi birbirine yakın sayılabilecek zamanlarda gerçekleşmiştir. Bu üç siyasi kişiliğin ortak özelliği, Sultan Mesud'a bir şekilde düşmanlık içinde olmalarıdır. Bu üç cinayet, Sultan Mesud'u zan altında bırakmış olmalıdır. Her ne kadar Mesud bu zannın etkisinden kurtulmak istese de,²⁴² kendisine muhalif bir ümera grubunun teşekkülüne mâni olamamıştır.

Batınîler; Gur, Gazne, Eyyûbi gibi devletlerin sınırlarında da etkili olmuşlar ve çeşitli suikastlar gerçekleştirmişlerdi. Bununla birlikte en tesirli oldukları coğrafya Selçuklu sahası olmuştur. Bunun temel nedeni; İslâm dünyasının gerçek temsilcilerinin Selçuklular olmasıydı. Tabii ki en şiddetli tepkiyi de Selçuklu iktidarlarından görmüşlerdi. Nitekim Nizâmülmülk'ün Siyasetname adlı eserinde; Batınîlerin İslam sınırlarında nasıl bir dehşet uyandırdığı belirtilmekle birlikte, bunlara karşı nasıl mücadele edilmesi gerektiği de nedenleri ile birlikte izah edilmektedir.²⁴³ Devletin ilk vazifesinin bunların yeryüzünden temizlemesi olduğu zikredilmektedir.²⁴⁴ Bu cinayetler ve Batınîlik fikri, bazı dönemler sultanlar üzerinde de oldukça etkili olmuştur. Nitekim Batınîlik'in tesiri ile Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın inancının bozulduğu bazı muasır kaynaklarda geçmektedir.²⁴⁵ Ancak Melikşah'ın daha sonraki dönemlerde bu zihni bunalımdan kurtulduğu anlaşılmaktadır. Moğol işgali döneminde de faaliyetlerine devam ettiği anlaşılan Batınîler'in; başta Alamut kalesi olmak üzere, tüm mühim kaleleri Hülâgû tarafından yıkılmış ve on iki bin Batınî öldürülmüştü. Hülâgû'nun bu seferinden sonra Batınîlerin hareket kabiliyetleri büyük ölçüde sona ermiştir.²⁴⁶

Sonuç olarak Batınîlik, hem düşünce sistemi olarak hem de gerçekleştirdikleri siyasi cinayetler ile İslâm dünyasında devlet mekanizmasına karşı muhalif bir dünya görüşü meydana getirmiş ve ciddi oranda da taraftar toplamıştı. Batınîler bu siyasi

²⁴¹ Mîrhand, *Ravzatu's Safâ*, 241.

²⁴² Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 249.

²⁴³ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, 78.

²⁴⁴ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, 180

²⁴⁵ İbnü'l Cevzî, *El Muntazam Fî Târîhi'l Ümem'de Selçuklular*, 172.

²⁴⁶ Ebü'l-Ferec, *Târîhu Muhtasari'd Düvel*, çev. Şerafeddin Yaltkaya, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011), 30.

cinayetlerini gerçekleřtirirken ve fikirlerini yayarken birbirleri ile dūřmanca vaziyet gōsteren İřlāmî iktidarların, bir řekilde tarafı olmuřlar ve bu durumdan istifade etmiřlerdir. Devlete karřı muhalefetini, eyleme dōnūřtūren bu řebekeye karřı mūcadele etmek de, kutsal bir vazife olarak algılanmıřtır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.1. Irak Selçuklu Devleti'nin Doğu Siyasetine Tesir Eden Siyasi Olaylar

Irak Selçuklu Devleti'nin genel siyasetinin diğer siyasi güçler ile birlikte devam ettiğini önceki kısımlarda belirtmiştik. Bu kısımda özellikle Irak Selçuklu Devleti'nin genel siyasetini etkileyen siyasi olaylara değinilecektir. Her ne kadar bu siyasi olayların içinde taht kavgaları önemli bir yer almışsa da, o kısma genel hatları ile ayrı bir başlıkta değinilmişti. Irak Selçuklu idaresinin siyasi vaziyetini Abbasiler, Büyük Selçuklu, Harezmşah ve Gürcüler ile olan ilişkileri belirlemiştir. Bu kısımda, bir şekilde Irak Selçuklu Devleti'nin de kurulmasına sebep olan Save Harbi ile başlamanın uygun olduğunu belirtmek gerekir.

3.1.1. Save Harbi (1119)

Büyük Selçuklu Sultanı Sencer ile Irak Selçuklu Sultanı Mahmud arasındaki bu savaş, asıl itibarı ile bir taht mücadelesi gibi görünse de; bu savaştan sonra Irak Selçuklu Devleti kurulmuş hatta devletin genel siyaseti bu olaydan sonra şekillenmiştir. 1119 yılında vukû bulan bu savaş sonucunda Sencer, yeğeni Mahmud'a karşı galip gelmiş ve Irak sahasına Mahmud'u tayin ederek Irak Selçuklu Devleti'nin kurulmasına ön ayak olmuştur. Bu olayın sonucunda Irak Selçuklu Devleti'nin kurulmuş olması, mevcut tayin yetkisinin niteliğinden kaynaklanmaktadır. Daha önceleri doğrudan Büyük Selçuklu toprakları olan sahaların, başka bir devlet aracılığı ile idare edilmesi keyfiyeti merak uyandıran bir husustur. Nitekim bu atama, atabeylik veya valilik şeklindeki bir tayin olmayıp Mahmud'a bir nevi sultanlık payesi verilerek gerçekleştirilmiştir. Sencer burada tamamen bağımsız bir Irak Devleti arzu etmemiş görünmektedir.²⁴⁷ Nitekim başkent Rey şehrinin doğrudan Sencer'in kontrolüne bırakılması, Irak Selçuklu iktidarının Sencer'e

²⁴⁷ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 247.

tabî' olduğunu bizlere göstermektedir.²⁴⁸ Daha sonraları Sencer'in Irak sahasındaki siyasi tasarrufları da, bu bağılılığı izah etmektedir. Sultan Mahmud döneminde üst düzey bürokrat atamalarını Sencer'in yaptığı bilinmektedir. Sencer, Irak Selçuklu-Abbasi ilişkilerinin hangi seviyelerde olması gerektiğini, Hilafetin denetim altında tutulması zarûriyetini ve kendinin Mahmud'a yaptığı iyilikleri; O'na gönderdiği bir mektupta sırası ile açıklamıştı. Bittabi' bu mektubun mahiyeti, Mahmud'un Sencer'e karşı nasıl bir şekilde konumlanması gerektiğini de açıklamaktadır.²⁴⁹ Netice itibarı ile bu savaşın sonuçları, en azından Sencer'in iktidarı zamanında, Irak Selçuklu Devleti'nin siyasi seyrini doğrudan etkilemiştir.

3.1.2. Dinever Savaşı(1132)

Irak Selçuklu iktidarındaki yıpratıcı ve sonu gelmez iktidar mücadelelerinin bariz bir örneği olan Dinever Savaşı, farklı güçlerin de müdahil olduğu bir hadisedir. Bu niteliği ile bir iç mesele olan iktidar kavgaları, dış güçlerin müdahalesine yol açmıştır. Sultan Mahmud'un vefatı üzerine; Sultan Sencer'in Melik Tuğrul'u Sultan ilan etmesi ile birlikte, Tuğrul'un saltanatını reddeden Mesud, Davud ve Selçukşah da tahtta hak iddia etmişlerdir. Bu hadiseler üzerine Sencer'in Batı Seferi'ne çıkması, Dinever Savaşı'nın meydana gelmesi ile sonuçlanmıştır. Bu olaylar sırasında Abbasi Hilafeti de aradığı fırsatı bulmuş ve Irak sınırlarını idare etme talihini yakalamıştı. Bu sırada Halife Müstersid, her ne kadar Sencer'in saltanatını tanımışsa da, taht adayları arasında bir ittifakın oluşmasına ön ayak olmuş gibi görünmektedir. Nitekim Mesud ve Selçukşah, Halifeye itaat hususunda söz vermişlerdi.²⁵⁰ Bu ittifakın içinde o dönem Sencer'in Bağdat kumandanı olan İmâmeddin Zengi de vardı ki; Zengi, Mesud'un yardım çağrısını olumlu karşılamıştı.²⁵¹ Bu yardım O'na, sonraları daha bağımsız hareket edeceği siyasi bir ikbalin kapısını aralamıştır. Dinever Savaşı'nın meydana gelmesinde Atabeg Karaca Saki'nin de teşvik edici bir rolü olduğu düşünüldüğünde, hadise oldukça karışık ve değişken bir siyasi denklemin ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Savaşta 100.000 civarında Büyük Selçuklu askerinin olduğu kaydedilmektedir.²⁵² Bu büyük rakam dahi Sencer'in Irak sahasındaki olaylara ne derecede ehemmiyet verdiğini izah etmektedir. Savaşta Sencer

²⁴⁸ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi C II*, 11.

²⁴⁹ Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 263.

²⁵⁰ Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Câmi'ü't- Tevârih*, 131.

²⁵¹ Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular*, 309.

²⁵² Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi C II*, 194.

galip gelmekle birlikte, Abbasi kuvvetleri savaş meydanından kaçmıştır. Sencer'in bu zaferini müteakip, Irak idaresine Tuğrul'u tayin etmesi ve olayları teskin etmesi kısa sürmüş olmalıdır ki, Sencer'in payitahta dönmesinden hemen sonra, Irak idaresinde tekrar taht mücadeleleri baş göstermiştir. Bu büyük çaplı savaşa rağmen arzu edilen netice elde edilememiştir. Dinever Savaşı, zaten kendi sorunlarını çözmekte büyük sıkıntılar yaşayan Irak Selçuklu Devleti'nin, Sencer'in siyasi direncini zayıflatmaktan başka bir fayda sağlamadığını ortaya koymuştur. Tabii ki bu kanlı savaş, Abbasi Hilafetinin uzun zaman önce kaybettiği siyasi itibarını kazanma yolunda, Hilafete önemli bir avantaj sağlamıştır.

3.1.3. Katvan Savaşı (1141)

Türk-İslâm tarihinin siyasi mecrasını değiştiren hadiselerden biri olan Katvan Savaşı, Büyük Selçuklu Devleti ile Moğol ırkından olduğu bilinen Karahıtaylar arasında meydana gelmişti. Semerkand yakınlarındaki Katvan Çölü sınırlarında vuku bulan bu büyük savaş, Sultan Sencer'in mağlubiyeti ile neticelenmişti. Maverâünnehr mintikasında sınırlarını genişleten Karahıtaylara karşı, Büyük Selçuklu Devleti'nin hücum hareketi olarak gerçekleşen bu olay Büyük Selçuklu Devleti'nin en ağır yenilgisi olmakla birlikte, İslâm Dünyasını da derinden etkilemiş ve Büyük Selçuklu Devleti siyasetine yön vermiştir. Bu mağlubiyetten sonra; Sencer, devleti her ne kadar hızlı bir şekilde toparlama çabasına girse de, Büyük Selçuklu Devleti'nin eski şevketinin kalmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Harezmşah Atsız'ın Horasan sahasındaki istilacı siyasetinin, Katvan Savaşı'ndan sonra gerçekleşmesi tesadüfi değildir.²⁵³ Katvan Savaşı'na kadar yenilgi yüzü görmeyen Sencer'in, bu hezimetten sonra devleti toparlama süreci pek yorucu ve uzun olmuştur. Harezmşahlar ve Irak Selçuklu iktidarlarının bağımsız tavırlarını ortadan kaldırarak, onların tekrar Büyük Selçuklu Devleti'ne itaatini temin eden Sencer'in siyasi serüveni, O'nun Oğuzlara esir düşmesi ile büyük ölçüde sona ermişti.²⁵⁴ Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılma sürecine girmesinde mühim rol oynayan Katvan Savaşı, bu yönü ile Ortadoğu ve Maverâünnehr'deki Türk siyasi birliğinin bozulmasında da önemli rol oynamıştır. Bu durum da 12.yy'da cereyan eden Haçlı Seferleri'nde Hristiyan güçlerinin İslâm coğrafyalarındaki tahribatını daha kolay hale getirmiştir.

²⁵³ Ahmed Bin Mahmud, *Selçuknâme*, 206.

²⁵⁴ Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, 55.

3.1.4. İmameddin Zengi'nin Haçlılar ile Mücadeleleri

Sultan Sencer'in Atabeglerinden olan Zengi sülalesinin,²⁵⁵ özellikle İmâmeddin Zengi ile birlikte siyasi bir güç olarak ortaya çıktığı bilinmektedir. Cesareti ve askeri kabiliyeti ile Büyük Selçuklu topraklarının batı sınırlarını korumak için mühim bir mevkide olan Nureddin Zengi, Irak Selçuklu idaresinde de önemli bir yere sahiptir. Özellikle Sultan Mahmud döneminde Irak Selçuklu Devleti ile birlikte hareket eden Nureddin, Sultan Mesud döneminden itibaren daha bağımsız hareketlere girişmekle birlikte Sultan Mesud'a olan muhalefetini de, Halife ile birlikte olarak ortaya koymuştu.²⁵⁶ Musul yanında Halep Atabeyliği görevini de üstlenen Nureddin Zengi'nin, bu sırada Haçlı kuvvetleri ile olan mücadelesi ve Haçlılara karşı kazandığı zaferleri ile yıldızı parlamıştı. Ortaçağ İslâm kaynaklarının birçoğunda, Nureddin Zengi'nin Haçlılar ile mücadelesi ön plana çıkarılmıştır. Bizans idaresi tarafından “Zakes” olarak adlandırılan İmameddin Zengi, Urfa kuşatması ile Bizans İmparatoru'nun Şeyzer üzerinden Antakya hattına bir sefer düzenlemesine sebep olmuştu. “*Rüzgâr gibi atlarının olduğu*” kaydedilen Nureddin'in ordusunun, Bizans sınırlarında büyük bir korku meydana getirdiği anlaşılmaktadır.²⁵⁷ Bu zaferler, Nureddin Zengi'ye büyük bir özgüven kazandırmakla birlikte, O'na Irak Selçuklu idaresinden bağımsız hareket etme fırsatını da sunmuştu. Bu durum da Irak Selçuklu merkezi otoritesinin zayıflamasında önemli rol oynamıştır.

Musul Atabeyliğinin devletleşme süreci Eyyûbiler ile tamamlanmış, bu iki siyasi güç zamanında posta ve istihbarat teşkilatı kuvvetlenmiş ve yollar üzerine çeşitli kervansaraylar inşâ edilmiştir.²⁵⁸ Nureddin Mahmud Zengi'nin ayrıca Anadolu'da Türkiye Selçuklu ve Danişmendli Beyliği ile de siyasi ilişkiler içinde olduğu bilinmektedir.²⁵⁹ Tüm bu bilgilerden hareketle Musul Atabeyliğinin ilk zamanlar Irak Selçuklu idaresine bağlı olduğu anlaşılmakla birlikte, daha sonraları bağımsız hareketler ile atabeyliğin bu bağlılıktan kurtulduğunu görmekteyiz.²⁶⁰ Bu durum Irak Selçuklu idaresinin batı sınırlarının kontrolünü kaybetmesinde etkili olmuştur. Özellikle İldenizlilerin Irak

²⁵⁵ El- Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, 88.

²⁵⁶ Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular*, 320.

²⁵⁷ Khoniates, *Historia*, 20.

²⁵⁸ Köprülü, Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarih*, 283.

²⁵⁹ Sevim, *Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, 23.

²⁶⁰ Fazıl Bayat, “İmaduddin Zengî ve Musul Atabeyliği”, içinde *Türkler Ansiklopedisi* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 4:1312.

Selçuklu idaresinde etkisinin artması ve Musul Atabeyliği'nin ülkenin batı sınırlarında daha faal bir siyaset izlemesi, devletin daha çok doğu eksenli bir politika takip etmesinde etkili olmuştur. Doğu eksenli bir siyaset izlenmesinde Gürcüler ile olan mücadelenin de etkisi unutulmamalıdır. Gürcüler ile verilen amansız mücadeleye önceki kısımda değinildiği için burada kısaca söz konusu olmuştur. Nitekim Irak Selçuklu-Gürcü mücadeleleri de, devletin genel siyasi seyrini derinden etkilemiş ve Irak Selçuklu Devleti'nin zayıflamasında oldukça önemli bir yer teşkil etmiştir.

3.2. Irak Selçuklu Devleti'nin Merkezi Otorite Sorunu

Devletlerin uzun ya da kısa süreli olarak sıfatlandırılmalarının belki de en önemli nedeni olarak gösterebileceğimiz “merkezi otorite”, tarihî bir terim olarak karşımıza çıkmaktadır. Merkezden, yani payitahttan en ücra yerlere kadar devletin gücünü hissettirebilmesi olarak tanımlayabileceğimiz merkezi otorite, tarihten günümüze kadar Türk Devletlerinin hayata geçirmesi gerektiği mühim meselelerden biri olmuştur. Bu terim özellikle siyasal anlamda karşılık bulsa da, devletleri her alanda etkileyen bir sorun olmuştur. Merkezi otoritenin zafiyeti; askeri düzenden ekonomik yapıya; eğitim alanından toplumsal huzur ve dışişlerine kadar tesirini göstermiştir. Asıl itibarı ile merkezi otorite; sultanın halkına söz geçirebilme gücüdür ki; halk kelimesinin içine yönetenler ve yönetilenler de dâhil olmaktadır. Merkezi otorite, devletin uzun yaşamasının en önemli sırrı ise, bu gücün tecelli etmesi için halk ile devlet arasındaki ahengin tesis edilmesi şarttır. Orhun Kitabelerinin hemen her kısmında merkezi otorite ile ilgili mühim bilgilere tesadüf edilmektedir. “*Beyleri, milleti ahengsiz olduğu için*”²⁶¹ cümlesi ile Türk Devleti'nin kısa zamanda yıkılmasının en önemli nedeni “merkezî otoritenin zafiyeti” olarak gösterilmiştir. Şeyh Edebali'nin, damadı Osman Bey'e verdiği “Milleti Yaşat ki Devlet Yaşasın” nasihatı, Osmanlı Devleti'nin uzun yaşamasının sırrını izah etmektedir. Demek oluyor ki saltanatın gücü tabiri; sadece siyasal anlamdaki bir kuvvet olmayıp, millet ile birlikte oluşturulan ahengi ifade etmektedir. Birçok Türk Devleti'nin zayıflamasında devlet adamlarının güçlü kişilikler olmaması önemli bir yer tutmaktadır ki, bu durumu Türk siyasi tarihinin birçok devresinde görmekteyiz. Osmanlı Devleti'nin zayıflamasının en önemli nedeni olarak da bu durum gösterilmektedir.

²⁶¹ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, 43.

Nitekim Kanûni Sultan Süleyman dönemine kadar olan padişahların devlet işlerine olan vukûfiyeti, devletin yükselmesindeki en önemli unsur olarak gösterilmiştir.²⁶²

Irak Selçukluları, merkezi otorite sorununu derinden yaşayan bir Türk-İslâm Devleti olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim önceki kısımlarda da belirttiğimiz gibi; Irak Selçuklu Sultanlarının genel olarak güçlü bir idare temin edememeleri, devletin zayıf bir görünüm içinde olmasının önemli nedenlerinden biri olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle bir türlü önüne geçilemeyen taht mücadeleleri, devletin gücünü çok sarsmıştır. Öyle ki iktidar mücadelesini kazanan Sultan'ın, iktidara geçmesinden hemen sonra farklı şekillerde iktidar kavgaları ortaya çıkmıştır. Bu durum siyasi olarak bir kaos ortamı meydana getirmiştir. Irak Selçuklu Devleti, haddizatında bir iktidar mücadelesinin ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Nitekim Mahmud, henüz sultan olmuş iken Melik Mesud ve Melik Tuğrul'un; Mahmud'un iktidarına karşı kıyâmı asıl itibarı ile devletin siyasi macerasının da temelini atmıştır. Mahmud'un vefatından sonra da; Tuğrul, Davud ve Mesud arasında vuku bulan iktidar mücadelelerine şahit olmaktadır.²⁶³ Bu siyasi gerginlikler ümera sınıfında da kendini hissettirmiştir. Her emir kendi adayının tarafında konumlanınca, emirler arasında da siyasi rekabet baş göstermiştir. Irak sahasının coğrafi konum olarak çok önemli olması, başka siyasi güçlerin de dikkatini Irak topraklarına çekmiştir. Siyasal gücün; iktidar çekişmeleri sürecinde heba edilmesi, diğer siyasi güçlerin Irak Selçuklu idaresine doğrudan müdahil olmasına yol açmıştır. Özellikle Abbasilerin Irak Selçuklu idaresi ile olan husumete dayalı politikasının temel nedeni; merkezi otoritenin zafiyeti olarak görünmektedir. Nitekim Abbasi Hükümeti, Irak Selçuklu idaresindeki güç mücadelesinden ziyadesi ile istifade etmiştir. Hatta bu gergin ortamı teşvik etmiş ve Irak sahasındaki eski gücünü tekrar temin etmek için bu durumu bir avantaja çevirmiştir. Sultan Sencer'e karşı, Mahmud ile Halifenin bir dönem ittifak halinde olması bu durumu izah etmektedir²⁶⁴

Irak Selçuklu Devleti siyasetinin, büyük ölçüde Büyük Selçuklu Devleti'nin siyaseti ile ilişkili olması durumu söz konusuydu. Büyük Selçuklu Devleti'nin siyasi otoritesi Irak sahasının da güvenliğini sağlamış olmalıdır ki, Sencer'in vefatı ve Büyük

²⁶² Koçibey, *Koçibey Risalesi*, Sadeleştiren Zuhuri Danışman, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997), 5.

²⁶³ Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 305.

²⁶⁴ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi C II*, 86.

Selçuklu Devleti'nin inkırazı ile birlikte, Irak Selçuklu siyasetinde de büyük sorunlar meydana gelmiştir. Büyük Selçuklu Devleti'nin son sultanı olmakla birlikte; güçlü bir siyasi kişilik olan Sencer'in varlığı, Irak topraklarında da kendini hissettirmiştir. Sencer'in Irak sahasında alınan mühim kararlara doğrudan müdahale etmesi, Irak Selçuklu Devleti'nin dış ilişkilerini düzenleme çabasına girişmesi, Irak Selçuklu siyasetinin bağımsız bir nitelik taşımadığını bizlere göstermektedir. Sencer'in vefatı üzerine, Abbasi Hilafeti'nin Irak siyasetinde daha etkili olması ve atabeylerin idarede gerçek karar vericiler haline gelmesi; Irak Selçuklu iktidarının siyasi varlığının Büyük Selçuklu otoritesi ile bağlı olduğunu göstermektedir. Özellikle İldenizlilerin, Irak idaresinde birincil siyasi unsur olmaları, tesadüfi olmaktan uzaktır. Bu dönemde artık Şemseddin İldeniz “*Atabek-i Â'zam ve devlet binasının en büyük desteği*” olarak görülmektedir.²⁶⁵ Sultan olmak için Şemseddin İldeniz'in mutlak onayı gerekmektedir.²⁶⁶ Sultan Mesud'dan sonra idareci profili düşse de, İldenizli Hanedanı, siyasi başarıları ile otorite boşluğunu bir zaman doldurmuşlardı. İldenizliler artık sadece Azerbaycan topraklarında değil, tüm Irak idaresinde hâkim konuma gelmiştir. Bu durum devletin, kısa bir süre de olsa, ömrünü uzatmıştır.

Büyük Selçuklu Devleti'nden önce de İsmailî adı verilen Batınîler; İslam devletlerinin idaresinde oldukça etkin birer unsur haline gelmeye başlamışlardı. Nitekim Batınî telkinleri Samanî ülkesinde oldukça yayılmış hatta birçok saray mensubu bu gruba dâhil olmuştu.²⁶⁷ Batınî hareketi, Büyük Selçuklu ve Irak sahasında da tesirini göstermişti. Irak Selçuklu Devleti'nin merkezi otoritesinin bozulmasında önemli rol oynayan etkenlerden biri de, Batınîlerin siyasi alanda meydana getirdikleri korku ve endişe ortamıdır. Özellikle gerçekleştirdikleri siyasi cinayetler ile toplumda gergin bir ortam meydana getiren Batınîler, bir taraftan da Irak Selçuklu Devleti'nin hasımları tarafından kullanılan bir tehdit unsuru haline gelmişlerdir. Hatta birçok üst düzey bürokratin da Batınîlik fikrinin cereyanına kapıldığı anlaşılmaktadır. Bu olumsuz ortamı bertaraf etmek için, gerek Büyük Selçuklu gerekse Irak Selçuklu idaresi ciddi şekilde mesai sarf etmişlerdi. Bu mücadele süreci Irak Selçuklu Devleti'ni yormuş olmalıdır. Sonuç olarak merkezi otorite sorununun parçalarından biri de Batınîler ile verilen

²⁶⁵ Râvendî, *Râhat-Üs Sudûr ve Âyet-Üs-Sûrûr C I-II*, 272.

²⁶⁶ Kader Altın “V. ve XV. Yüzyıllar Arasında Tebriz” (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2010), 35.

²⁶⁷ Ebu Dülef, *İran Seyahatnamesi*, 51.

mücadeleler olmuştur. Nitekim Batınî harekâtının yayılması ile birlikte, Papanın teşvik ettiği Hristiyan gurupların yoğun bir şekilde Türk topraklarına akması durumu; Batınî meselesinin dış siyasette de tesirli olduğunu göstermektedir.²⁶⁸

3.3. Irak Selçuklu Siyaseti Çerçevesinde Şekillenen Denge Politikası

Dünya siyasetinde, varlığını güçlü bir şekilde devam ettirmek isteyen devletler, “denge siyasetini” gözetmek zorundadırlar. Diğer ülkelerin siyasi durumuna göre konumlanma, başka devletler ile devrin genel konjoktürüne göre, fayda ekseninde bir araya gelme olarak nitelendirebileceğimiz “denge siyaseti” büyük veya büyümek isteyen devletlerin vazgeçilemez siyasi davranış biçimlerinden olarak ortaya çıkmıştır. Denge siyasetinde, başka ülkelerin çıkar çatışmasından faydalanma söz konusudur. Denge siyaseti doğrultusunda, belki de birbirleri ile asgari müşterekleri dahi olmayan siyasi organizasyonların, birbirine geçici de olsa yakınlaştıklarını görmekteyiz.

Türk tarihinde “denge politikası” 19.yy’da Osmanlı Devleti ile birlikte daha çok kayıtlara geçen bir terim olmakla birlikte, önceki zamanlarda da başvuru önemli siyasi tepki biçimlerinden olmuştur. Osmanlı Devleti, 19.yy’da değişen dünya şartlarına göre yönetim anlayışında da önemli değişikliklere gitmiştir. Bu durum da, denge siyasetinin gereklerindendir.²⁶⁹ Denge politikasında, değişen dünya şartlarını iyi takip etmek esastır. Dünya siyaseti, bütün asırlarda büyük bir siyasi güce ihtiyaç duymuştur. Türk-Cihan Hâkimiyeti Mefkûresinin nihai ulaşılmak istenen ideal olması; dünya siyasetinde, dengenin Türkler tarafından inşa edilmek istenmesi ile ilişkilidir. Türkler bu şekilde dünyaya adalet ve mutluluk götüren bir kavim olmayı hedeflemişlerdir.²⁷⁰

Irak Selçuklu Devleti’nin, birçok devlet veya beylik ile sınırı vardı ve önemli devletlere yakınlığı da söz konusuydu. Bu siyasi yakınlık, Irak Selçuklu Devleti ekseninde birçok ittifakın meydana gelmesinde etkili olmuştur. Bu ittifakların devamlı şekilde değişiklik göstermesi, Irak Selçuklu Devleti’nin dünya siyasetini iyi takip edemediğini ve gerekli önlemleri alamadığını göstermektedir. Bu siyasi değişimlerin temel nedeni, önceden zikrettiğimiz “merkezi otorite” sorunudur. Merkezi otorite sorununun dış siyasette de görünür hale gelmesi, Irak Selçuklu aleyhine farklı ittifakların

²⁶⁸ Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 48.

²⁶⁹ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (İstanbul: Alkım Yayınevi, 2005), 121.

²⁷⁰ Turan, *Türk-Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi*, 30.

oluşmasına neden olmuştur. Nitekim büyük devletler, sorunlarını dış dünyaya yansıtmamayı başaran devletlerdir. Irak Selçuklu Devleti merkezli olmak üzere meydana gelen ittifakların kurucu unsuru olarak, Abbasi Devleti ön plana çıkmaktadır. Irak Selçuklu Devleti'nin gücünü sarsmak ve Ortadoğu'da tekrar egemen bir güç olmak isteyen Abbasiler, her fırsatta Irak Selçuklu aleyhine ittifaklar yapmıştır.

Önceki kısımlarda kısmen zikredilen bu ittifakları, biraz daha ayrıntılı olarak ele almak gerekmektedir. Abbasilerin Irak Selçuklu üzerindeki siyasi tesirinin en önemli unsuru, kardeş kavgalarında taraf olarak devleti denetim altına almaktır.²⁷¹ Ayrıca Abbasilerin, Irak Selçuklu Atabeyleri ile olan yakın ilişkisi de gözden kaçmamaktadır. Abbasiler birçok Irak Selçuklu Atabeyinin isyan etmesinde önemli rol oynamışlardır. Sultan Mesud'un, kardeşleri ile olan taht kavgası esnasında, Mesud'a karşı harekete geçen Halife Raşid'in yanında, Irak Selçuklu Devleti'nin Musul Atabeyi olan Nureddin Zengi de vardı. Nitekim Halife, Mesud'un gazabından kurtulmak için Zengi ile birlikte Musul'a kaçmıştı.²⁷² Abbasilerin Irak Selçuklularına karşı desteklediği diğer bir güç ise Harezmşahlar olmuştur. Harezmşahların Büyük Selçuklu Devleti'ni müteakip İslâm Dünyasında siyasi bir güç olarak ortaya çıkması, Abbasilerin Harezmşahlara tam desteği ile taçlandırılmıştır. Abbasi-Harezmşah İttifakı, Irak Selçuklu Devleti'nin yıkılmasında oldukça etkili olmuştur. Nitekim Harezmşah Aladdin Tekiş, III. Tuğrul döneminde Irak Selçuklu Devleti içindeki iç mücadeleler esnasında arabuluculuk rolünü üstlenmiştir. Bu durum Harezmşah Tekiş'in Irak idaresinde etkili olma çabası olarak değerlendirilebilir.²⁷³ Abbasi Hilafeti ile Irak Selçuklu Devleti arasındaki düşmanlık, Harezmşahlara büyük bir avantaj sağlamıştır.²⁷⁴ Bununla birlikte Harezmşahların güçlenmesi ve Abbasi Hükümeti'nin amansız düşmanları haline gelmeleri, Hilafet merkezinde büyük bir hayal kırıklığı meydana getirmiş olmalıdır.²⁷⁵ Nitekim Abbasiler, Selçuklu Hanedanının Irak coğrafyasında son bulması için her türlü yola başvurmuştu.

Büyük Selçuklu Devleti'nin Fars Atabeylerinden olan Salgurluların da, Abbasilerin doğrudan yardımını ile Irak Selçuklu idaresinde hâkimiyet kurmak istemeleri

²⁷¹ Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 51.

²⁷² Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, 75.

²⁷³ Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 361.

²⁷⁴ Taneri, *Harezmşahlar*, 29.

²⁷⁵ Abdülkerim Özaydın, "Harezmşahlar Devleti", içinde *Türkler Ansiklopedisi* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 4:1409.

önemli siyasi bir hadisedir. Irak Selçuklu sınırlarında Şemseddin İldeniz'in iktidarı ile tekrar bir toparlanma yaşanması, Abbasileri rahatsız etmiş olmalıdır ki Abbasiler, Irak Selçuklu iktidarındaki taht değişimi için Fars hâkimi Salgurlu Atabegi Zengî'ye askeri yardım da dahi bulunmuşlardı.²⁷⁶ Şemseddin İldeniz, Rey Valisi İnanc'ı da yanına alan Atabeg Zengi'nin üzerine harekete geçmiş ve büyük bir zafer elde etmiştir. Bunun üzerine Salgurlu Hanedanının Irak Selçuklu hâkimiyetini tanınması söz konusu olmuştur. Uzun zamandır siyasi fetret içinde olan Irak Selçuklu Devleti'nin bu zaferi, kayda değer bir hadise olarak tarihlerde yer almıştır.

Abbasilerin Eyyubiler ile olan iyi ilişkileri de Irak Selçuklu Devleti'nin aleyhine netice vermiştir. İmameddin Zengi'nin iktidarından doğan Eyyûbilerin, Irak Selçuklu sahasında genişlemesi ve Abbasilerden destek alması söz konusuydu. Eyyûbilerin Irak sahasında genişlemesi siyasi anlamda dengeleri değiştirmiştir. Nitekim Musul'un kaybedilmesi ve Erbil Atabeyliğinin Eyyûbi denetimine girmesi, Irak Selçuklu Devleti açısından siyasi sarsıntılara neden olmuştur. Irak Selçuklu Devleti'nin son dönemi olan III. Tuğrul devrinde, Selâhaddin Eyyûbi; Tuğrul ile Atabek Kızılarşan arasındaki sorunu çözmek için elçiler gönderse de istenilen sonuç elde edilememiştir.²⁷⁷ Selâhaddin, bu hamlesi ile İslâm birliğinin önündeki bir engeli kaldırmak istemiş olabilir. Bu durumu Eyyûbilerin Irak Selçuklu idaresinde denetim kurma çabası olarak da değerlendirmek mümkündür. Sultan Mesud döneminde Irak Selçuklu iktidarına bağlı olduğu sikkelerde anlaşılan Artuklu ve Sökmenşah Beylikleri de,²⁷⁸ Selâhaddin Eyyûbi'nin adını hutbelerinde zikretmeye başlamıştır. Sultan Mesud döneminde Irak Selçuklu açısından olumlu olan siyasi denge, daha sonraları Irak Hükümeti'nin aleyhine olmak üzere bozulmuştur. O dönemde güçlü bir siyasi oluşum olan Şirvanşahların da Irak Selçuklunun parlak devrinde, devlete olan bağlılığı da söz konusuydu.²⁷⁹ Sultan Mesud döneminde, evlilik yolu ile bir şekilde itaat altına alınan Kirmanşahların da bu bağlılıklarının kısa zamanlı olduğu anlaşılmaktadır.

Irak Selçuklu siyasetinde etkisini gösteren unsurlarından biri de Gürcüler olmuştur. Irak Selçuklu Devleti'nin kurulmasından hemen sonra, Gürcülerin Doğu

²⁷⁶ Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 45.

²⁷⁷ Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 361.

²⁷⁸ Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, 42.

²⁷⁹ Sara Aşurbeyli "Şirvanşahlar", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39:211.

Kafkasya'daki istilalarına karşı; Irak Selçuklu, Saltuklu, Artuklu, Bitlis Emirliği ve Sadaka b. Dübeys'in birlikte olduğu ittifak, Gürcüler karşısında ağır bir mağlubiyet almıştır.²⁸⁰ Haçlı kuvvetlerinden olan Gürcülere karşı uğranılan bu hezimet, Irak Selçuklu Devleti'nin yakın Türkmen coğrafyalarını kendi etrafında bir araya getiremediğini de göstermektedir. Tarihçiler bu durumu Sultan Mahmud'un zayıf idaresi ile ilişkilendirmiştir. İldeniz Atabeyliği, Gürcüler ile güçlü bir şekilde mücadele ederken; Batınîlerin Kazvin'de teşkilatlanmaları,²⁸¹ İsmâîlî taifesinin Irak Selçuklularının dış siyasi olaylarından faydalanma yoluna gittiklerini göstermektedir. Bu durum, Irak siyasi dengesinin şekillenmesinde, Batınî faaliyetlerinin de rol oynadığını izah etmektedir.

Irak Selçuklu Devleti'nin denge siyasetinin oluşmasında; Sultan Sencer'in vefatı, Abbasilerin yıkıcı faaliyetleri ve Ortadoğu coğrafyasında o dönemde güçlü İslâm devletlerinin olmayışından dolayı siyasi ortamın sık sık değişim göstermesi gibi faktörler etkili olmuştur. Bununla birlikte; Irak Selçuklu idaresinde İldenizlilerin egemen güç olması ve zayıf karakterli sultanların varlığı da,²⁸² Irak sahasındaki dengelerin değişmesinde önemli rol oynamıştır. Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra, dünya siyasetinde tek başına varlığını devam ettirme görünümünden oldukça uzaklaşan Irak Selçuklu Devleti'nin, bir müddet daha varlığını sürdürmesinde İldenizli Atabeyliği etkili olmuşsa da, bu siyasi vaziyet uzun süreli olmamıştır.

3.4. Irak Selçuklu Devleti'nin Yıkılma Süreci

Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı olarak kurulan ve Büyük Selçuklu' dan sonra da tam anlamı ile bağımsız bir siyasi vaziyet arz etmeyen Irak Selçuklu Devleti'nin ömrü yetmiş beş yıl sürmüştür. Birçok Türk Devleti'nin siyasi ömrü düşünüldüğünde, Irak Selçuklularının dünya siyasetinde uzun süreli olarak varlığını devam ettiremediğini anlayabilmekteyiz. Yazımızın başından itibaren konumuzun hemen her yerine dağılan sebepler, Irak Selçuklu iktidarının uzun soluklu olmamasında önemli rol oynamıştır. Bu kısımda Irak Selçuklu Devleti'nin yıkılma sürecinde etkili olan âmillere ve bu süreçte yaşanan olaylara daha yakından bakacağız.

²⁸⁰ Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, 40.

²⁸¹ Mîrhand, *Ravzatü's Safâ*, 240.

²⁸² Hüseyin Kayhan, "Azerbaycan Atabeyliğinin Kuruluşu ve Atabey İldeniz", *Türkiyat Mecmuası*, 28/1 (2018):62.

Abbasi Hilafetinin Irak sahasındaki yıkıcı faaliyetlerinin, Irak Selçuklu iktidarını ziyadesi ile yıprattığını anlayabilmekteyiz. Nitekim 1055'deki Tuğrul Bey'in Bağdat Seferi ile başlayan Abbasi idaresindeki Türk siyasi tesiri, Abbasi Hükümeti'nin yıkıcı faaliyetlerinin en önemli nedeni olmuştur. Abbasilerin şeklen de olsa bir iktidarı vardı, fakat bu iktidar Irak Selçuklu Devleti'nin denetimindeydi. Abbasilerin bu denetimden kurtulmak istemesi, Irak Selçuklu-Abbasi ilişkilerinin temelini oluşturmuştur. Irak Selçuklu idaresindeki hemen tüm iktidar değişimlerinde, taht mücadelesinde olan bir adayın tarafı olan Abbasiler, o adaya her anlamda destek vererek taht mücadelesini daha da yıkıcı bir hale getirmişlerdir. Taht mücadelelerinin, diğer Türk-İslâm devletlerinden daha kuvvetli olarak, Irak idaresinde tesirli olmasının temel nedeni bu kışkırtıcı faaliyetler olmuştur. Nitekim son Irak Selçuklu Sultanı III. Tuğrul ile Atabeg Kızılbaşlar arasındaki iktidar mücadelesinde iki taraf birbirleri ile savaş halinde iken, Halife Nasr li Dinillah ile Kızılbaşlar arasında anlaşma yapılmıştı. Halife, Kızılbaşlar'a verdiği mutlak desteğin karşılığı olarak, Irak ülkesini ele geçirme fırsatına sahip olacaktı.²⁸³ Halife, bu anlaşmanın hayata geçmesi hususunda tam donanımlı bir orduyu Kızılbaşlar'ın yardımına dahi göndermişti.²⁸⁴ Kızılbaşlar'ın ölümünden sonra güçlenen Tuğrul iktidarına karşı, Halife bu sefer de Harezmşah Tekiş'e destek verme yolunu tercih etmişti. Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul'un savaş meydanında vefat etmesinden sonra, Harezmşah Tekiş'in, Tuğrul'un kesik başını Halife'ye göndermesi bu desteği izah etmektedir.²⁸⁵ Abbasi Hilafetinin; Sultan Mahmud ile ittifak etmesi ile başlayan kışkırtma siyaseti, son Irak Sultanı Tuğrul dönemine kadar devam etmiştir. Bu vaziyet, Irak Selçuklu iktidarında Hilafet merkezli siyasetin ne kadar etkili olduğunu ortaya koymaktadır.

Irak Selçuklu Devleti'nin erken bir şekilde tarih sahnesinden ayrılmasının temel sebeplerinden biri de şehzadelerin isyan etme süreçleridir. Bu isyan sürecinde, Abbasilerin etkili olduğu düşünülse de Irak Selçuklu idaresinin de bu konuda gerekli önlemleri almada yetersiz kaldığını anlayabilmekteyiz. Türk siyasi tarihinin genel siyasi problemlerinden biri olan taht mücadelelerinin temelinde, hukuki olarak tanımlanmış bir veraset sisteminin olmayışı yatmaktadır. Nitekim iktidar sahibinin vefatından sonra, hangi şehzadenin tahta geçeceği net olmadığı için, aday şehzadeler arasında devletin

²⁸³ Fatih Güzel, "Irak Selçuklu Devletinin Yıkılmasında Halife Nasır Li- Dinillah'ın Rolü", 84.

²⁸⁴ Hamdullah Kazvinî, *Târih-i Güzide*, 373.

²⁸⁵ Hamdullah Kazvinî, *Târih-i Güzide*, 376.

bekasını sarsacak ölçüde iktidar mücadeleleri vuku bulmuştur. Kut salâhiyetinin tüm hanedan üyelerine verilmiş olması, iktidar mücadelelerinin en önemli sebebi olmuştur. Irak Selçuklu sınırlarında vuku bulan şehzade isyanlarının temel nedeni müstakil ve feodal bir iktidar kurmak değil, Irak Selçuklu idaresini ele geçirmektir.²⁸⁶ Bu isyan faaliyetleri kesinlikle isyan eden şehzadelere münhasır olmayıp, farklı siyasi güçleri de bünyesinde barındırmaktaydı. Mezkûr iktidar mücadeleleri, birçok siyasi denklemi de içinde bulunduruyordu ki, bu yönü ile iç sorun olan bir olay dış sorun haline gelmiştir. Taht kavgaları ve şehzade isyanları; devletin, çevresinde meydana gelen siyasi olaylara odaklanmasına engel olmakla birlikte; iktidarın siyasi direncini kırmakta, boş yere insan kaybına ve maddi kaynakların harcanmasına sebep olmaktadır. Bununla birlikte atabeylik kurumunun önceki Türk devletlerinden farklı olarak, Irak Selçuklu idaresinde farklı bir niteliğe kavuştuğunu görmekteyiz. Atabeylik kurumu bu dönemde artık bir güç mücadelesinin aracı olmaktan çıkmış, Irak Selçuklu idaresini doğrudan yöneten siyasi bir mekanizma haline gelmiştir.²⁸⁷ İldenizli Atabeyliği, Sultan Mesud'dan sonraki dönemde devleti idare eden bir güç olmuştur. Bu güç telakkisi, bir müddet sonra daha da ileri bir safhaya taşınmış olmalıdır ki; Kızılaslan, Abbasilerin desteği ile Irak Selçuklu tahtına oturma gücünü kendinde görmüştü. Ravendi, devletin yıkılma sebebini Kızılaslan'ın tahta oturması olarak görmektedir.²⁸⁸ Bu dönemdeki gerginliğin temel sebebi; Tuğrul'un artık büyümesi ve saltanatına kimseyi ortak etmeme isteği olmuştur. Bundan sonra Kızılaslan ile Tuğrul arasındaki gerginlikler artmıştır.²⁸⁹

Dış faktörlerin Irak Selçuklu sahasında bu denli etkili olmasının ve devletin bir türlü bağımsız bir siyaset izleyememesinin temel nedeni; zayıf karakterli sultanların iş başına gelmesidir. Bundan dolayı iktidarın haricindeki birçok iç ve dış unsur, Irak sahasında etkili olmuştur. Sultanların gerek küçük yaşta iktidara gelmesi, gerekse iktidar sahiplerinin şahsi zaaflarının otorite boşluğunu ortaya çıkarması, devletin kuvvet kazanamamasında önemli rol oynamıştır. Mevcut otorite boşluğundan istifade eden başta Musul Atabeyliği; Irak Selçuklu Devleti'nin, özellikle batı sınırlarının kontrolünü kaybetmesinde önemli rol oynamıştır. Akabinde Eyyûbilerin Musul ve Doğu Anadolu

²⁸⁶ Gülseren Satılmış, “Horasan ve Irak Selçukluları Dönemindeki Şehzâde ve Tâbi Hanedan İsyanlarının Karşılaştırılmalı Olarak Değerlendirilmesi” (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2019), 95.

²⁸⁷ Kayhan, “Azerbaycan Atabeyliği'nin Kuruluşu ve Atabey İldeniz”, 62.

²⁸⁸ Râvendi, *Râhat-Üs Sudûr ve Âyet-Üs-Sürûr C I-II*, 333.

²⁸⁹ Bûndârî, *Zübdetü'n-Nuşra ve nuhbetü'l-'uşra*, 302.

sınırlarında genişlemesi; Bitlis Emirliği, Artuklu ve Saltuklu Beyliği ile Erbil Atabeyliğinin de Eyyûbiler adına hutbe okutmaları;²⁹⁰ Irak Selçuklu Devleti'nin doğu sınırlarını da kaybetmesine sebep olmuştur. Azerbaycan sınırlarındaki Gürcü istilaları da, Irak Selçuklu'nun kuruluşundan itibaren, devletin sınırlarında yıpratıcı nitelikler taşımıştır. Azerbaycan sahasında İlidenizli egemenliği olmasaydı, Irak Selçuklu Devleti'nin buraları Gürcülerden muhafaza etmesi daha da zor olabilirdi.²⁹¹

Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılması, sadece Irak Selçuklu sınırlarında değil asıl itibarı ile Ortadoğu ve Mezopotamya coğrafyalarında da büyük bir güç boşluğu meydana getirmişti. Bu güç boşluğu, 12.yy'ın son çeyreğinden itibaren Orta Asya'dan Maverâünnehr ve Anadolu'ya kadar ki geniş sınırları içine alan ve büyük bir yıkıma neden olan Moğol istilasının tahribatını daha da artırmıştır. Öyle anlaşıyor ki Büyük Selçuklu Devleti çok geniş sınırlara sahip olmakla birlikte, sahip olamadığı Türk-İslâm coğrafyalarında da siyasi birlik meydana getirmişti. Büyük Selçuklu Devleti, Irak Selçuklu sınırlarına çok fazla kıymet vermekle birlikte; Irak Selçuklu Devleti iktidarının, bu değeri idrak edemediğini ve Büyük Selçuklu Devleti'ne hemen hiçbir katkıda bulunamadığını da anlamaktayız.²⁹² Irak Selçuklu Devleti her ne kadar Büyük Selçuklu Devleti'nin mirasını devralmış olsa da, bu mirasa layığı ile sahip çıkamamıştır.

Tüm bu sebeplerle birlikte, Irak Selçuklu Devleti'ne son darbeyi Harezmşah Devleti vurmuştur. Büyük Selçuklu Devleti'nin bir bakıma devamı olan Harezmşahlar, Alaeddin Tekiş ile birlikte güçlerinin zirvesine çıkmışlar ve İran sahasını kendi etrafında birleştirmeye büyük ölçüde muvaffak olmuşlardı. Tekiş bu idealini gerçekleştirmek için Irak Selçuklu ile Abbasi Hükümeti arasındaki siyasi gerginlikten azami derecede fayda sağlamıştı.²⁹³ Harezmşah Tekiş'te bulunan liderlik vasfı, Harezmşah Devleti'nin siyasi olarak inkişaf etmesinde mühim rol oynamıştır. Harezmşah Tekiş'in asıl hedefi, Rey kentini ele geçirmektir.²⁹⁴ Bu dönemdeki Irak Selçuklu-Harezmşah ilişkilerinin bozulması da, Rey kenti özelindeki siyasi rekabet ile ilişkiliydi. Sultan Tuğrul'un Rey Seferi'ne çıkması ve burada tekrar Irak Selçuklu hâkimiyetini tesis etmesi, Rey eksenli olmak üzere

²⁹⁰ Ramazan Şeşen, "Eyyûbiler, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12:21.

²⁹¹ Gülay Ögün Bezer, "İlidenizliler", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 22:82.

²⁹² Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular*, 338.

²⁹³ Taneri, *Harezmşahlar*, 29.

²⁹⁴ Ahmed Bin Mahmud, *Selçuknâme*, 288.

siyasi sorunların yaşandığını göstermektedir. Harezmşah Tekiş'in, ordusunu tekrar toparlayıp Tuğrul'un üzerine sefer düzenlemesi, aslında Irak Selçuklu Devleti'nin de son harbi olacaktır. Bu savaşta Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul, kahramanca çarpışmasına rağmen hayatını kaybetmiştir.²⁹⁵ Irak Selçuklu Devleti bu şekilde tarih sahnesinden çekilmiştir. Bir başka deyişle Tuğrul ile başlayan Selçuklu tarihi, bir başka Tuğrul ile nihayet bulmuştur.²⁹⁶

3.5. Irak Selçuklu Devleti'nin Yıkılmasının, Devletin Hâkim Olduğu Yerlerdeki Siyasi ve İctimai Tesiri

Irak Selçuklu Devleti'nin sona ermesi, asıl itibarı ile Büyük Selçuklu Hanedanının da hâkimiyetinin sona ermesi anlamına gelmekteydi. Muasır kaynakların birçoğunda Irak Selçuklu Devleti, Büyük Selçuklu Devleti'nin bir devamı olarak görülmektedir. Selçuklu saltanatının ortadan kalkması ve kader eli Selçuklu beldelerinin Harezmşahlara verilmesi, birçok muasır tarihçiyi hüznlendirmiştir.²⁹⁷ Selçuklu hanedanının ortadan kalkması uğursuz bir hadise olarak karşılanmış olmalıdır ki; Selçuklu iktidarına asi olanların daha sonraları çok acılar çektiği de ayrıca belirtilmiştir. Bu asiler aslında nankörlüklerinin cezasını çekmişlerdir.²⁹⁸ Nitekim Irak Selçuklu idaresinin akabinde, Harezmşah Devleti'nin Irak sahasında otoritesini tesis etme sürecinde oldukça zorlandığını görmekteyiz. Abbasi Halifesi Nasr Li Dinillah'ın Irak Selçuklu sınırlarında hak talep etmesi, Abbasiler ile Harezmşahlılar arasındaki ilişkileri oldukça gergin bir hale getirmiştir. Bu siyasi gerginlik, Halifelik ordusunun henüz Harezmşah idaresine dâhil olan İsfahan şehrini zapt etmesi ile neticelenmiştir.²⁹⁹ İsfahan ahalisinin bu kuşatma hareketinde Abbasi ordularının kente girmesine tepkisiz kalması, ahalinin Harezmşah idaresinden memnun olmadığını göstermektedir. İsfahan'daki bazı kanaat önderleri, Halife'yi İsfahan'ı alması hususunda teşvik bile etmişlerdi.³⁰⁰ Yüzyıldan fazla bir süre Selçuklu idaresinin istimâlet siyasetinin tüm nimetlerinden faydalanan Irak ahalisinin, Harezmşah idaresine alışması oldukça zor olmuştur. Nitekim Irak ahalisinin Selçuklu idaresinden oldukça memnun olduğunu anlamaktayız. Bu memnuniyet ise Selçuklu

²⁹⁵ Mirhand, *Ravzatu's Safâ*, 258.

²⁹⁶ Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Câmi'ü't- Tevârih*, 176.

²⁹⁷ Mirhand, *Ravzatu's Safâ*, 260.

²⁹⁸ El Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsirî*, 103.

²⁹⁹ Hüseyin Kayhan, "Selçukluların Yıkılışından Sonra Irak ve Azerbaycan'ın Durumu", *Belleten*, 71/12 (2007): 899.

³⁰⁰ Kayhan, "Selçukluların Yıkılışından Sonra Irak ve Azerbaycan'ın Durumu", 895.

Sultanlarının şefkat ve merhameti ile ilişkilendirilmiştir. Harezmşahlarda ise, başkalarını hor görme sıfatları ön plana çıkmıştır ki, bu sıfatlar onların asil bir iktidar olmadığını göstermektedir.³⁰¹ Harezmşahlar; bazı kaynaklarda zalim, adaletsiz bir iktidar olmakla tavsif edilmiş ve bu devirde halkın emniyet içinde olmadığı kaydedilmiştir.³⁰² Bu yönü ile Harezmşahlar, beynelmilel bir Türk-İslâm Devleti vücuda getirememişlerdir. Askeri yönleri ve cesaretleri ile Moğollara hiç unutamayacakları hezimetleri yaşatan Harezmşahlar, öyle anlaşıyor ki farklı coğrafyaların kendine has içtimai vaziyetini idrak etmekten aciz kalmışlar ve memleket idaresinde aynı başarıyı gösterememişlerdir. Harezm bölgesindeki ahali ile iyi ilişkilere sahip olan Harezmşahlar, Irak sahasında daha sert bir siyaset izlemişlerdir. Bu hususta, en geniş bilgileri Ravendi vermiştir ki; Harezmşahların Irak’a gelmesi ile birlikte, “*Irak’ta zulmün başladığını ve büyük bir ekonomik krizin baş gösterdiğini*” belirtmiştir. Ayrıca Irak’ta büyük bir talan hareketinin gerçekleştiğini de kaydetmiştir.”³⁰³ Tüm bu durumlar henüz tam olarak keşfedemediğimiz, Türk-İslâm siyasi geleneğine münasip olmayan bir idari yapının, Irak sahasında cereyan ettiğini göstermektedir. Her ne kadar Harezmşah Tekiş adaletli bir Sultan olarak bilinse de, emirlerinin haddini aşan muamelelerini engelleyememiştir. Kendisine isyan eden Atabey Mayancuk, Irak ahalisine büyük zulümlerde bulunmuştur ki; Tekiş, Mayancuk’u öldürerek Irak ahalisinin biraz da olsa rahatlamasını sağlamıştır.³⁰⁴ Bu dönemde İldenizli varlığı devam etse de, Onların Harezmşah idaresinde egemen güç olma gibi bir durumları söz konusu değildir.

Harezmşahlar, özellikle 13.asrın başından itibaren Karahıtaylar, ardından Cengiz’in kurduğu Moğol Devleti ile mücadele etmek durumunda kalmıştır. Ortaçağ İslâm eserlerinin mühim bir kısmında Harezmşahlıların Karahıtay “kâfirlerine” ve Moğol “zalimlerine” karşı verdikleri mücadeleler ön plana çıkarılmıştır. Bu mücadele ruhlarına rağmen, Anadolu Selçuklu Devleti ile olan talihsiz iktidar savaşları, hem kendilerine hem de İslâm dünyasına büyük kayıplar yaşatmıştır. Bu büyük mücadeleler, Irak bölgesinin ikinci planda kalmasına neden olmuştur denilebilir.

³⁰¹ Ahmed Bin Mahmud, *Selçuknâme*, 293.

³⁰² Ahmed Bin Mahmud, *Selçuknâme*, 293.

³⁰³ Râvendi, *Râhat-Üs Sudûr ve Âyet-Üs-Sürûr C I-II*, 347.

³⁰⁴ Taneri, *Harezmşahlar*, 30.

Netice olarak Irak Selçuklu Devleti'nin yıkılması, Irak coğrafyasında mevcut olan sorunları ortadan kaldırmamıştır. Abbasi Hükümeti ile Irak Selçuklu Devleti arasındaki siyasi gerginliğin hedefi olan Irak sahası, Harezmşahlar döneminde daha kaotik bir vaziyet arz etmiştir. Her ne kadar zayıf idareciler ile yönetilse de, Irak halkının Selçuklu idarecilerine bir ünsiyeti, bir başka deyişle yakınlığı mevcuttur. Ayrıca İldenizlilerin Irak Selçuklu iktidarında egemen olması, zayıf nitelikli Irak Sultanlarının bu açığını kapatmış gibi göstermektedir. Harezmşah idaresinde, İldenizli Hanedanı'nın ikinci plana düşmesi Irak sınırlarında menfi bir tesir meydana getirmiştir. İldenizli otoritesinin zayıflaması, Irak sahasının siyasi ve sosyal sorunlarını anlayacak bir gücün ortadan kalkması anlamına geliyordu ki, bu vaziyet Harezmşahların bu bölgeyi kontrol edememesinde çok etkili olmuştur. İlk dönemler Harezmşah idaresi; İldenizli idaresinin Azerbaycan üzerindeki otoritesini tanımakla birlikte, Harezmşahlar Hemedan'ın idaresinde zorlanınca yine İldenizli Atabey'inden yardım istemek durumunda kalmışlardı.³⁰⁵ Bu isteğe olumlu cevap veren İldenizli Hanedanı, bu durumu fırsata çevirmek istemiş ve tekrar Irak sınırlarında egemen güç olma sevdasına düşmüştür.³⁰⁶ Bu durum da Harezmşah idaresi ile İldenizli Atabeyliği arasında siyasi çekişmelere sebebiyet vermiştir.³⁰⁷ Eyyûbiler de, Irak Selçuklu Devleti'ne bağlılığını bildiren, Erzurum, Ahlat ve Musul bölgelerine hâkim olmuşlardı. Selâhaddin Eyyûbi döneminde olumlu bir seyir izleyen siyasi hadiselerin, Selâhaddin'den sonra bozulmaya başladığını görmekteyiz. Eyyûbilerin; Anadolu Selçuklu, Haçlılar ve Moğollar ile meydana gelen siyasi sorunları, Irak sahasında bir otorite boşluğu meydana getirmiştir.

³⁰⁵ Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, 202.

³⁰⁶ Hüseyin Kayhan, "Azerbaycan'ın Atabeyleri İldenizlilerin Yıkılışı", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 3/1 (2017):241.

³⁰⁷ Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, 203.

3.6. Irak Selçuklu Devleti'nde Sosyal ve Ekonomik Durum; İktidar-Halk İlişkileri

Büyük insan kalabalıklarından teşekkül eden ve hiçbir otoriteye bağlı olarak yaşamak istemeyen Oğuzların batı sınırlarında genişlemeleri ve Büyük Selçuklu Devleti'ni inşâ etmeleri; sadece Türk tarihi açısından değil, dünyanın merkezî sahaları için de büyük bir ehemmiyet arz etmektedir.³⁰⁸ Selçukluların batı muhitinde genişlemesi sadece toprak kazanmak anlamına gelmiyordu. Türklerin bu coğrafyalarda istilacı yani emperyalist politikalar amaçlamadığı muhakkaktır. Nitekim Selçukî idaresi, İran ve Anadolu'da hâkimiyet kurduktan sonra bu bölgelere Türk ailelerini de iskân etmişti. Bu durum, Türklerin bu sahalara kalıcı olarak yerleşmek istediğinin en önemli işaretlerindendir. Selçuklu idaresinin uzun dönemler Anadolu ve İran coğrafyalarında iyi bir idare meydana getirdiği anlaşılmaktadır. Bu bölgeler, farklı etnik unsurlardan oluşuyordu ki, bu etnik yapıları uzun zamanlar barış ve huzur içinde idare etmek, başlı başına bir mesele olarak ortaya çıkmaktadır.³⁰⁹ Ayrıca bu coğrafyaların kendine has idari ve ekonomik yapısı olduğu bilinmektedir. Bu idari ve ekonomik özelliklere uygun bir yapılanmanın olması gerektiği de tarihi bir gerçektir. İlk dönemler Ermeniler ve Rumlar ile doku uyuşmazlığının meydana gelmesi pek tabii olmakla beraber, zamanla mevcut ahenk sorununun halledildiğini görmekteyiz. Nitekim muasır Ermeni kaynakları Melikşah'ın idaresini memnuniyet ile karşılamışlardır.³¹⁰ Türklerin Azerbaycan sahasında Gürcüler ile bitmeyen hâkimiyet mücadeleleri, iki taraf arasında negatif bir ortamın meydana gelmesinde önemli bir etken olmuştur. Bununla birlikte Selçuklu devrinde Gürcü ahalie bir baskı söz konusu olmamıştır.

Selçuklu idaresinin Irak ve İran sahalarında meydana getirdikleri muazzam medeni inkişaf ve ticari hareketlilik, bu dönemde Akdeniz'e bağlanan limanlarındaki yoğun ticari trafik ve ahalinin idareye karşı herhangi bir kıyamının olmaması; iktisadî olarak mükemmel bir vaziyete işaret etmektedir.³¹¹ Irak Selçuklu idaresi; Irak sınırlarında ticaretin gelişmesi için bazı vergileri kaldırmakla birlikte; çarşı ve pazarlarda canlı bir

³⁰⁸ İbrahim Gök, "İbn Hallikan' da Selçuklu Biyografileri", *Edebiyat Dergisi*, 15 (2006):86.

³⁰⁹ Kayhan, "Irak Selçuklularında Sosyal", 13.

³¹⁰ İbrahim Tellioğlu, *Ortaçağ'da Türkler Ermeniler Gürcüler* (İstanbul, Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, 2019), 105.

³¹¹ Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 97.

ticari vaziyet söz konusuydu. Özellikle meyve ve sebze istihali gelişmişti.³¹² Muasır kaynakların birçoğunda, halkın Selçuklu idaresinin devam etmesi için duacı olduğunun kaydedilmesi, ahalinin Irak Selçuklu yöneticilerinden memnun olduğunu göstermektedir. Özellikle güçlü iktidar sahipleri döneminde halkın bolluk içinde olduğu, ahalinin emin ve sakin bir hayat sürdüğü kaydedilmiştir.³¹³ Irak sahasının muhtemel göç yolları üzerinde olması, bu bölgeyi bir çekim merkezi haline getirmişti. Göç edenler içinde zenaat ehli ve ilim erbabı da mevcuttu. Bu göçler sadece nüfusun artmasına sebep olmamış; hem demografik yapıyı değiştirmiş, hem de ekonomik çeşitliliği ortaya çıkarmıştır. Selçukluların meydana getirdikleri muazzam medeni vaziyet, şehirleşme alanında da kendini göstermiştir. Bu durum; Merv, Rey, Nişabur, İsfahan, Hemedan ve Musul gibi ticari ve kültürel anlamda gelişen şehirleri ortaya çıkarmıştır. Bu şehirler, bu süreçte Türk- İslâm kentleri kimliğini de kazanmışlardır. Halkın büyük bölümünün tarım ve hayvancılık ile meşgul olduğu Irak sahasında, Irak Selçuklu Sultanları; açtıkları su kanalları ile de zirai üretimin artmasına da gayret göstermişlerdi.³¹⁴ Bu sayede Musul ve Erbil kentleri; meyve, sebze ve pamuk üretiminde önemli bir konuma gelmişti.³¹⁵ Ayrıca dokuma sanayi ve mutfak eşyası ve sabun üretimi de Irak Selçuklu sahasında gelişmişti.³¹⁶

³¹² Kayhan, “Irak Selçuklularında Sosyal”, 5-6.

³¹³ Râvendî, *Râhat-Üs Sudûr ve Âyet-Üs-Sûrûr C I-II*, 307.

³¹⁴ Osman Gazi Özgüdenli, “Irak Selçukluları Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat”, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36:388.

³¹⁵ Alptekin, “Irak Selçukluları”, 337.

³¹⁶ Alptekin, “Irak Selçukluları”, 337.

SONUÇ

Irak Selçuklu Devleti'nin doğu siyaseti meselesinin izaha kavuşturulması için birçok siyasi ve içtimai sorunun açığa çıkarılması gerekmektedir. Esas itibarı ile çalışmamızda bu sorunların ortaya konması için çaba gösterdik. Bu sorunun izahı için, 11.ve 12.asırların değişken siyasi yapısını, Irak sahasına olan Türkmen göçlerini ortaya koymak gerekir. Irak Selçuklu Devleti'nin Ortadoğu'daki bir kısım topraklardaki hâkimiyetini, Oğuzların Batı cihetine doğru meydana gelen kesif göç hareketinde aramak doğru bir yaklaşım olacaktır. Bu yoğun göçlerin sonucunda Büyük Selçuklu Devleti güçlü bir iktidar haline gelmiş ve Batı sahasının kritik bölgelerini idare etme fırsatını yakalamıştı. Irak Selçuklu Devleti de Büyük Selçuklu Devleti'nin Batı'daki hâkimiyetinin siyasi sonuçlarından biri olmuştur. Irak Selçuklu Devleti, Büyük Selçukludan ayrı, müstakil siyasi bir kimliğe sahip olmuş gibi görünse de, siyasi sahada mevcut istiklâl vaziyetinin gerçekleşemediğini görmekteyiz. Bir başka tabirle Irak Selçuklu Devleti bağımsız bir karakter gösterememiştir. Bu durumun nedenleri, araştırmamızın hemen her yerinde izah edilmiştir. Irak Selçuklu Devleti'nin, genel olarak harici siyaset unsurlarının tesirinde kalması, onların bağımsız bir yapıda olmadığına en önemli göstergesidir. Hususan Büyük Selçuklu Devleti ve Abbasilerin; Irak siyasetinde kaçınılmaz bir tesirinin olması durumu tarihi bir hakikattir. Bununla birlikte Sultan Mesud ve İldenizliler zamanında müstakil siyaset yolunda ciddi girişimler olsa da, bu çabalar Irak Selçuklu Devleti'nin genel siyasetine tesir edecek kadar sonuç vermemiştir. Irak Selçuklu Sultanlarının farklı zamanlarda, farklı siyasi organizasyonlar ile temasa geçmek istemesinin nedeni, aslında müstakil siyasi bir pozisyona erişmektir. Ancak mevcut siyasi temaslar, temas edilen gücün Irak siyasetindeki etkisini artırmaktan başka bir işe yaramamıştır.

Irak Selçuklu siyasetinde bağımsız siyasete tesir eden haricî unsurların yanında, dâhili unsurlar da vardı. Bu durumun en önemli örneği atabeylerin Irak siyasetindeki belirleyici rolü olmuştur. Atabeylerin bu denli Irak iktidarında etkili olması, Irak Sultanlarının hareket alanını oldukça kısıtlamıştır. Bununla birlikte, devletin siyasi acziyet içinde olduğu zamanlar, atabeyler devletin siyasi vakarının korunmasında oldukça etkili bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle İldeniz Atabeyliğinin, Irak Selçuklu iktidarını ele geçiren siyasi bir güç olarak gelişim gösterdiğini görmekteyiz. Bununla birlikte İldenizli hâkimiyetinin, Irak Selçuklu Devleti'nin siyasi ömrünü bir müddet daha

uzattığı da siyasi bir vâkıadır. Tüm bu gelişmeler Irak Sultanlarının, saltanatı hak edecek bir keyfiyetten uzak olduklarını bizlere göstermektedir. Nitekim siyasi karar vericilerin güçlü figürler olarak ortaya çıktıkları iktidarlarda, sair güçlerin arka planda oldukları ve esas karar vericilere yardımcı konumunda kaldıkları görülmektedir.

Tüm bunlarla birlikte Irak Selçuklu hâkimiyetinin, en azından üççeyrek yüzyıl, Irak sahasının içtimai ve ekonomik olarak gelişiminde olumlu bir etki yaptığını anlamaktayız. Irak sahasının ticari vaziyetindeki gelişme ve halkın Irak Selçuklu idaresinden umûmi memnuniyeti, siyasetteki kaotik vaziyetin sosyal alanda bir o kadar cereyan etmediğini göstermektedir. Muasır kaynakların, Irak Sultanlarından övgüyle bahsetmeleri ve halkın Irak idaresinden memnun olduğunu kaydetmeleri, bu iddiamızı ispat etmektedir. Büyük Selçuklu iktidarının insan merkezli idaresi, Irak Selçuklu siyasetinde de karşılık bulmuştur.

KAYNAKÇA

- Abdölmü'min el- Hôyî. *Selçuklu İnşâ Sanatı*, Hazırlayanlar Cevdet Yakupoğlu, Namiq Musalı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018.
- Ahmed Bin Mahmud. *Selçuknâme*, Hazırlayan Erdoğan Merçil, İstanbul: Bilge-Költür-Sanat Yayınları, 2018.
- Aka, İsmail. *İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Karakoyunlular Devri)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001.
- Akdağ, Mustafa. *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi Cilt: I*. Ankara: Barış Kitap Basın Yayın, 1999.
- Aksarayî. *Müsâmeretü'l Ahbâr*, Çeviren Mürsel Öztürk, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.
- Alptekin, Coşkun. "Atabeg". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 4: 38-40. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1991.
- Alptekin, Coşkun. "İrak Selçukluları". İçinde *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 7: 295-337. İstanbul: Çağ Yayınları, 1989.
- Altın, Kader, Elif Kömürcü. "Beylikler Döneminin Anadolu'nun Türkleşmesine Katkıları". Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (UTAD). 5/2 (2021): 170-186.
- Altın, Kader. "V.ve XV. Yüzyıllar Arasında Tebriz". Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2010.
- Anonim *Osmanlı Tarihi (1688-1704)*, Hazırlayan Abdölkadir Özcan, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.
- Aşurbeyli, Sara. "Şirvanşahlar". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 39: 211-213. İstanbul: TDV Yayınları, 201.
- Azîmî. *Azîmî Tarihi*, Çeviren Ali Sevim, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006.
- Bayat, Fazıl. "İmaduddin Zengî ve Musul Atabeyliği". İçinde *Türkler Ansiklopedisi*, 4: 1312-1342. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Bezer, Gülay Öğün. "İldenizliler". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 22: 272-274. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2020.
- Bezer, Gülay Öğün. "Zengîler". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 44: 82-84. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2013.
- Brosset, Marie Felicite. *Gürcistan Tarihi*, Çeviren Hrand D. Andreasyan, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003.
- Bündâri. *Zübdetü'n-Nuşra ve nuhbetü'l- 'uşra*, Tercüme Kıvâmüddin Burslan, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.
- E. Gregory, Timothy. *Bizans Tarihi*, Çeviren Esra Ermert, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020.
- Ebu Dülef. *İran Seyahatnamesi*, Tercüme Serdar Gündoğdu, İstanbul: Kronik Kitap, 2018.
- Ebü'l-Ferec. *Târîhu Muhtasari'd Düvel*, Çeviren Şerafeddin Yaltkaya, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011.
- Gök, İbrahim. "İbn Hallikan'da Selçuklu Biyografileri". Edebiyat Dergisi.15 (2006): 79-96.

- Grousset, Rene. *Bozkır İmparatorluğu*, Çeviren M. Reşat Uzman, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2019.
- Gül, Muammer. *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu (Tarihi Arka Plan ve XIII.-XIV. Yüzyıl Moğol Hâkimiyeti)*. İstanbul: Bilge-Kültür-Sanat Yayınları.
- Gürbüz, Meryem. *Hârizmşahlar*. İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 2014.
- Güzel, Fatih. “Irak Selçuklu Devletinin Yıkılmasında Halife Nasır Li- Dinillah’ın Rolü”. *Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi*. 6/3 (2015): 75-92.
- Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî. *Târih-i Güzide*, Çeviren Mürsel Öztürk, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018.
- İbn Battûta. *İbn-i Battûta Seyahatnâmesi Cilt I*, Çeviri A. Sait Aykut, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020.
- İbn Havkal. *10.Asırda İslâm Coğrafyası*, Tercüme Ramazan Şeşen, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2017.
- İbn-i Bibi. *El- Evâmîrü’l Alâ’iyye fi’l Umûri’l Alâ’iyye Selçuknâme*. Çeviren Mürsel Öztürk, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020.
- İbn-i Fadlan. *İbn-i Fadlan Seyahatnamesi*, Çeviren Ramazan Şeşen, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2016.
- İbn-i Haldûn. *Mukaddime Cilt I*, Hazırlayan Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.
- İbnü’l Adîm. *Buğyat At Talab Fî Târih Halab*, Yayınlayan Ali Sevim, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011.
- İbnü’l Adîm. *Zübdetü’l Haleb Min Târîhi Haleb’de Selçuklular*, Tercüme Ali Sevim, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- İbnü’l Cevzî. *El- Muntazam Fî Târîhi’l Ümem’de Selçuklular*, Tercüme Ali Sevim, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- İlhan, Avni. “Bâtıniyye”. *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 5: 190-194. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- İnalcık, Halil. *Devlet-i ‘Aliyye (Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Selçuklu Tarihi*. İstanbul: M.E.B Yayınları, 1992.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2021.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1996.
- Kaya, Pınar. “Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)”. *Doktora Tezi*, İstanbul Üniversitesi, 2017.
- Kayhan, Hüseyin. “Azerbaycan’ın Atabeyleri İlidenizlilerin Yıkılışı”. *Tarih ve Gelecek Dergisi*. 3/1 (2017): 239-255.
- Kayhan, Hüseyin. “Azerbaycan Atabeyliğinin Kuruluşu ve Atabey İlideniz”. *Türkiyat Mecmuası*. 28/1 (2018): 45-65.
- Kayhan, Hüseyin. “Irak Selçukluları”. *İçinde Türkler Ansiklopedisi*, 4: 1275-1285. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

- Kayhan, Hüseyin. “Irak Selçuklularında Sosyal, Ekonomik, Kültürel ve Dini Yapı Hakkında”. *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*. IV/2 (2018): 1-14.
- Kayhan, Hüseyin. “Selçukluların Yıkılışından Sonra Irak ve Azerbaycan’ın Durumu”. *Belleten*. 71/262 (2007): 891-908.
- Kesik, Muharrem. “Selçuklular Tarihi”. Açıkta ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Tarih Lisans Programı, İstanbul Üniversitesi, 2014.
- Koca, Salim. “Türklerin Göçleri ve Yayılmaları”. *İçinde Türkler Ansiklopedisi*, 1: 992-1014. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Koçibey. *Koçibey Risalesi*, Sadeleştiren Zuhuri Danışman, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997.
- Kolbaş, Ahmet. “Irak ve Horasan Selçukluları Adlı Eserde Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Hakkında Verilen Bilgilerin Değerlendirilmesi Üzerine Bir Deneme”. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 13 (2002): 205-224.
- Köprülü, M. Fuad. *Anadolu’da İslâmiyet*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2005.
- Köprülü, M. Fuad. *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.
- Köprülü, M. Fuad. *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*. Ankara: Atay Kültür Yayınları, 1972.
- Köprülü, M. Fuad. *Türkiye Tarihi Anadolu İstilasına Kadar Türkler*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2005.
- Köymen, Mehmet Altay. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Cilt: II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2017.
- Merçil, Erdoğan. “Büveyhiler”. *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 6: 496-500. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1992.
- Merçil, Erdoğan. “Eyyûbiler”. *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 12: 20-31. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1995.
- Merçil, Erdoğan. *Fars Atabegleri Salgurlular*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.
- Merçil, Erdoğan. *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997.
- Mesûdî. *Kitâbü’t Tenbih ve’l İşraf*, Mütercim Ramazan Şeşen, İstanbul: Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, 2018.
- Mikhail Psellos. *Khronographia*, Çeviren Işın Demirkent, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020.
- Mîrhând. *Ravzatu’s Safâ*, Tercüme ve Notlar Erkan Göksu, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018.
- Nikephoros Bryennios. *Tarihin Özü*, Çeviren Bilge Umar, İstanbul: Arkeoloji Ve Sanat Yayınları, 2008.
- Niketas Khoniates. *Historia*, Çeviren Fikret Işıltan, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020.
- Nîşâbü’rî. *Selçuknâme*, Çeviren Ayşe Gül Fidan, İstanbul: Kopernik Kitap, 2018.
- Nizâmülmülk. *Siyasetnâme*, Türkçesi Nurettin Bayburtlugil, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019.
- Orhun Kitabeleri. Çeviren Muharrem Ergin, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2020.
- Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Alkım Yayınları, 2006.

- Öz, Mustafa. "Haşîşiyye". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 16: 418-419. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1997.
- Özaydın, Abdülkerim. "Harezmsâhlar Devleti". İçinde *Türkler Ansiklopedisi*, 4:1400-1420. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Özaydın, Abdülkerim. "İbnü'l-Esîr'e Göre Selçuklular'ın Tarih Sahnesine Çıkışları". İstanbul Üniversitesi Yayınları. (1995): 187-214.
- Özaydın, Abdülkerim. *Sultan Berkıyaruk Devri Selçuklu Tarihi*. İstanbul: Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, 2021.
- Özdemir, Mehmet Nadir. "Abbâsî Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler". *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 24 (2008): 315-367.
- Özgüdenli, Osman Gazi. "Irak Selçukluları Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 36: 388-389. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Öztürk, Murat. *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*. İstanbul: Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, 2019.
- Piatigorsky, Jacques, Jacques Sapır, *Hazar İmparatorluğu VII.-XI. Yüzyıllar*, Çeviren Hande Güreli, İstanbul: Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, 2007.
- Piyadeoğlu, Cihan. *Büyük Selçuklular*. İstanbul: Kronik Yayıncılık, 2021.
- Râvendî. *Râhat-üs Sudûr ve Âyet-üs Sürûr Cilt I-II*, Çeviren Ahmed Ateş, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020.
- Reşîdü'd- dîn Fazlullah. *Câmi'üt Tevârih (Zikr-i Târîh-i Âl-i Selçûk)*, Tercüme ve Notlar Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, İstanbul: Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, 2018.
- Satılmış, Gülseren. "Horasan ve Irak Selçukluları Dönemindeki Şehzâde ve Tâbi Hanedan İsyanlarının Karşılaştırılmalı Olarak Değerlendirilmesi". Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2019.
- Sekman, Hilal Zeynep. "Irak ve Horasan Selçuklularının Çöküşünde İdârî Etkiler". Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2011.
- Sevim, Ali, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020.
- Sevim, Ali. *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002.
- Sevim, Ali. *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.
- Sirâc el Cüzcanî. *Tabakât-ı Nâsirî*, Tercüme Erkan Göksu, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020.
- Sümer, Faruk. "Irak Selçukluları". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 36: 387. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Sümer, Faruk. "Tuğrul Bey". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 41: 344-346. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2012.
- Sümer, Faruk. *Eski Türklerde Şehircilik*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019.
- Sümer, Faruk. *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2021.
- Sürsal, Hilal. "Ortadoğu'da Selçuklu Varlığı". İçinde *Türkler Ansiklopedisi*, 4: 1266-1274. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

- Şeker, Mehmet. *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1997.
- Şeşen, Ramazan. *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. İstanbul: Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, 2020.
- Taneri, Aydın. *Harezmşahlar*. İstanbul: Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, 2019.
- Taşagıl, Ahmet. *Kök Tengri'nin Çocukları*. İstanbul: Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, 2017.
- Taşçı, Kemal. "Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası". Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2013.
- Tellioğlu, İbrahim. *Ortaçağ'da Türkler Ermeniler Gürcüler*. İstanbul: Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, 2019.
- Theophanes Confessor. *Theophanes Confessor'ün Kroniğinde Türkler*, Çeviren Hatice Aydın, İstanbul: Kronik Yayıncılık, 2022.
- Togan, A. Zeki Velidi. *Tarihte Usul*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019.
- Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2020.
- Turan, Osman. *Selçuklular ve İslâmiyet*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2012.
- Turan, Osman. *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1998.
- Turan, Osman. *Türk-Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2009.
- Turan, Sefer. *Fuat Sezgin İle Bilim Tarihi Sohbetleri*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2021.
- Urfalı Mateos, Papaz Grigor. *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çeviren Hrant Andreasyan, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019.
- Usta, Aydın. "Artuklular". *İçinde Türkler Ansiklopedisi*, 6:810-821. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Abbâsiler". *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1: 31-48. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1988.

ÖZGEÇMİŞ

Ad Soyad: Mustafa SOLAK	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Fakülte	Uşak Eğitim Fakültesi
Bölümü	Tarih Öğretmenliği

